

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE TEFSİRE DAİR ESERLERİNİN KLASİK DÖNEMDEKİ TEDAVÜLÜ

M. Suat Mertoğlu

Marmara Üniversitesi
suat.mertoglu@marmara.edu.tr
orcid: 0000-0001-7626-4449

ÖZ

Bu makalede tefsir tarihinin önemli ve kurucu isimlerinden olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) ilmi biyografisi ve tefsire dair çalışmalarını incelenmekte, türlerinin ilk örneklerini oluşturan eserlerinin klasik dönemdeki etki ve yayılım tarihi ortaya konmaktadır. Eseri günümüze tam olarak ulaşan en erken müfessir unvanıyla bilinen Mukâtil'in eserlerinin mahiyeti, içeriği ve birbirleriyle ilişkileri çağdaş tefsir literatüründe oldukça ilgi gören konulardan biridir. Konuyu kronolojik bir izlek içinde takip eden makalede, Mukâtil'in eserleriyle ilgili literatürde göze çarpan birtakım boşlukların ikmali ile bazı hataların tashihi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Mukâtil b. Süleyman, tefsir tarihi, et-Tefsîrû'l-kebîr, Tefsîrû'l-hamsi mie âye, el-Vücûh ve'n-nezâir.

183

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Makale

Cilt 26 sayı 50 (2021/1): 183-222
Gün. tar.: 08.01.2021
Yay. tar. : 30.06.2021

Giriş*

Bu yazıda tefsir tarihindeki yeri kadar kendisine nispet edilen kitapların aidiyet ve özgünlük tartışmaları da halen devam eden Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) hayatı ve ilmî şahsiyeti ele alınacak ve eserlerinin klasik dönemdeki tedavülü kronolojik bir bakışla takip edilerek etkileri hakkında bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Başlıktaki klasik dönemden kasıt, Mukâtil'in eserlerinin telifi ile XIX. yüzyıl arasında kalan uzun zaman dilimidir. Kendi türlerinin en erken örneklerini temsil eden bu eserlerin etki ve yayılım tarihi ortaya konarak çağdaş araştırmalardaki birtakım boşlukların ikmalî ile bazı hataların tashihi amaçlanmaktadır. Mukâtil'e ait eserlerin hem İslam dünyasında hem de Batı'da yoğun bir ilmî mesaiye konu olduğu görülmekte, bu bakımdan son iki asırlık dönemin tarafımızdan ayrı bir makalede incelenmesi düşünülmektedir.

Bilindiği üzere İslami ilimler tarihinin bir parçası olarak Tefsir tarihini bütünlüklü şekilde yazma çabası modern dönemde ortaya çıkmıştır. Bir ilmin tarihini yazma girişimi, elde bulunan kaynak ve verilerden hareketle o ilmin doğuşu ve gelişimini tarihî bağlamı yani ilmî, fikrî ve toplumsal olaylar bütünü ve kendi bünyesindeki sürekliliği/kesintileri, değişimleri içinde anlama, yorumlama ve tasvir etme amacı güder. Elde bulunan sınırlı malzemeden hareketle geçmişin bir kesitini yorumlama ve yeniden inşa etme çabası anlamına geldiğinden tarih yazıcılığının, genel bazı kabul ve bunlara dayalı şablonları benimsemesinin, verilerin eksik bıraktığı boşlukları varsayımlara dayalı olarak doldurmaya çalışmasının, yani kurgusal bir tarafının olması da kaçınılmazdır. Yorumaya dayalı olmasından ortaya çıkan kurgusallık sebebiyle tarih yazıcılığı çoğu zaman tartışmaya açık yönleri bünyesinde barındırır. Farklı genel kabullere sahip olmanın yanında yeni bazı malzemelere ulaşma, hatta aynı malzemeyi farklı şekilde okuma, değerlendirme ve yorumlama çabaları, tarih yazımına konu olan alanda yeni ve farklı açıklama biçimlerini de beraberinde getirir.

Buraya kadar söylenenler Tefsir tarihi yazıcılığının yaklaşık son bir asırlık serüveni için de fazlasıyla geçerlidir. Özellikle son on beş

* Kaynak temininden muhtevanın son şeklini almasına varıncaya kadar bu yazının ortaya çıkmasına yönelik değerli katkılar sunan çok sayıda kimse oldu. Bu vesileyle onlara ve yapıcı öneriler getiren hakemlere müteşekkirdiğimi ifade etmek isterim.

yıldır ortaya konan yeni yaklaşımlarla bu alan oldukça değişken ve dinamik bir görüntü arz etmektedir. Uzun zamandır benimsenen şablonlar, kimi açıklama biçimleri, tanım ve tasnifler sorgulanmakta ve yeni teklifler sunulmaktadır.¹

Yakın zamana kadar genellikle tefsirin hadis ilminin bir dalı olarak doğduğu, sonradan müstakil bir ilim haline geldiği kabul edilmekteydi. Bu yaklaşıma göre Hz. Peygamber ve sahabeden nakledilen tefsirle ilgili rivayetlerin ilk olarak hicrî ikinci asrın ortaları ve üçüncü asrın başlarında vefat etmiş bazı muhaddislere ait hadis kitaplarında tefsir başlığı altında derlendiği, İbn Mâce (ö. 273/887), Taberî (ö. 310/923), İbnü'l-Münzir Nisâbü'rî (ö. 318/930?) gibi isimlerle tefsire dair hususi eserler yazılmaya başlanmasının ise bu hadis derlemelerinden sonra gerçekleştiği kabul ediliyordu. Aynı şekilde hadis ve tefsir rivayetlerinin önce şifahen nakledildiği, bunların yazı ile tespitinin bilahare gerçekleştiği görüşü de kabul görüyordu. Ne var ki yakın dönemlerde Muhammed Hamidullah (1908-2002), Fuat Sezgin (1924-2018) ve Muhammed Mustafa A'zamî (1932-2017) gibi isimler tarafından gerçekleştirilen çalışmalar tefsirle ilgili rivayetlerin kayda geçirilmesinin, yukarıda işaret edilen hadis derlemelerinden daha erken başladığını ortaya koymuştur.

Bahsedilen araştırmalarda sahabeden tefsirdeki otoritesi ile tanınan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-8) ve onun bazı ileri gelen öğrencilerinin tefsir rivayetlerini yazı ile tespit ettikleri gösterilmekte ise de bu ilk tefsir metinleri günümüze tam olarak ulaşmamıştır. Tefsire dair günümüze intikal eden en eski eserler hicrî ikinci asrın başlarına ve ortalarına tarihlendirilmektedir. İşte bu yazının konusu olan Mukâtil b. Süleyman adı bu noktada devreye girmektedir. Zira bugün elimizdeki tam olan ilk tefsir ve tefsirle alakalı iki ayrı eser de ona nispet edilmektedir. Mukâtil ilk tefsirlerin tarihlendirilmesi dışında dirayet yönü olan bir müfessir olması açısından tefsir tarihi yazıcılığındaki yaygın şablonları zorlayan bir isimdir.² Bütün bu sebeplerle Mukâtil'i tefsir tarihinde bu derece önemli bir konuma yerleştiren eserlerinin mercek altına alınması, bunların telifi ve klasik dönemdeki tedavülünün irdelenmesi, tefsir tarihi yazımı alanındaki tartışmalara önemli katkılar sunacaktır.

¹ Tefsir tarihi yazıcılığının sorunları Türkiye'de son zamanlarda daha fazla tartışılmaya başlamıştır. Konuyla ilgili gerçekleştirilen ilmî toplantılara bir örnek olmak üzere bkz. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu, Kayseri 23-24 Ekim 2014*.

² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)," 290-291.

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN VE ESERLERİ

Mukâtil b. Süleyman

Hayatı

Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr Ezdî Horasânî Belhî Mervezî, Belh'te doğdu. Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çağdaş araştırmalarda biyografisine dair bazı ipuçlarından hareketle doğum tarihi konusunda yapılan tahminler arasında otuz yıl kadar farklılık vardır. Mukâtil üzerine doktora tezi hazırlayan ve onun tefsiri ile birlikte vücûh ve nezâire dair eserini de neşreden, bu açıdan Mukâtil araştırmalarında kıdem sahibi isimlerden biri olan Mısırlı araştırmacı Abdullah Mahmûd Şihâte (1930-2002) onun hicrî 80 senesi civarında doğduğu kanaatindedir.³ Buna karşın Mukâtil'in tefsir metodu üzerine doçentlik tezi hazırlayan İbrahim Çelik ise onun hicrî 50 yıllarında doğduğu görüşünü dile getirir.⁴ Tefsirinin Dahhâk b. Müzâhim'e (ö. 105/723?) gösterildiği⁵ ve kendisinin uzun ömürlü (muammer) bir kimse olduğu yönündeki bilgilere bakılacak olursa, Mukâtil'in hicrî 50 yılı civarında doğduğu görüşünün ağırlık kazandığı söylenebilir.⁶

3 Bkz. Şihâte, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 28.

4 Çelik, *Mukâtil*, 13. Çelik'in önemli dayanaklarından biri, çalışmasına esas aldığı Mukâtil tefsirinin bilinen en eski nüshalarından (549/1154) tarihli Bursa Hüseyin Çelebi nüshasındaki Mukâtil'in yüz küsur yıl yaşadığına dair nottur: "Ve 'ummire Mukâtilü miete senetin ve neyyifin", bkz. *Tefsîrül-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27, vr. 12^a. Mukâtil tefsirini neşreden Şihâte bu nüshayı görmemiştir.

5 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 440.

6 Mukâtil'in muammer bir kimse olup 100 yıldan fazla yaşadığı bilgisi yukarıda işaret edildiği üzere tefsirinin Bursa Hüseyin Çelebi nüshasında (vr. 12^a) yer almaktadır. İncelediğimiz nüshada bu bilginin hâşiyede değil de bizzat metinde yer aldığı, dolayısıyla bu bilginin tefsirin râvisine ait olduğu anlaşılmaktadır. Mukâtil'in muammer bir zat olduğu başka kaynaklarda da geçmektedir, bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 145. Hal böyle iken İbrâhîm el-Harbî'ye nispet edilen Mukâtil'in Dahhâk'ın vefatından dört sene sonra (bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 211) ya da önce doğduğu (bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 143) yolundaki rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Zira bu durumda 150 yılında vefat ettiği bilinen Mukâtil'in 45-50 yaşlarında iken vefat ettiğini kabul etmek gerekecektir. Diğer yandan bütün bu ihtimalleri tartışan Şihâte'nin tercih ettiği 80 yılının esas alınması halinde Mukâtil'in vefat ettiğinde 70 yaşında olduğu kabul edilmek zorunda kalınacağından, bunun uzun ömürlülük (Arapların genellikle 100 ve üzeri yaşa kadar yaşayan kimseleri muammer olarak adlandırdıkları bilinin) vasfı ile uzlaştırılması kolay olmayacaktır.

Mukâtil'in yetişmesi ve kimlerden ne şekilde ilim tahsil ettiği konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kendisiyle tartıştığı bilinen Cehm b. Safvân'ı (ö. 128/745-6) âlimlerin meclislerinde bulunmamakla suçlamasından,⁷ dolaylı şekilde kendisinin bu tür meclislerde bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Babası Belh kadısı olan Mukâtil'in bu şehrin en büyük camiinde tefsir, kelim ve hadis dersleri verdiği bilinir.⁸ Hemşehrilerinden ve Belh'te vefat etmiş olan Dahhâk b. Müzâhim'den ders aldığı, tefsirini ona sunduğu ve vefatından sonra da onun yanındaki (evindeki) kitaplarını okuduğu iddiasına⁹ bakılırsa, onun daha Belh'te iken ilmî açıdan yetişme sürecini tamamladığı ve eser vermeye başladığı sonucuna varılabilir. Mukâtil Belh'ten bilinmeyen bir tarihte Horasan'ın diğer önemli şehirlerinden biri olan Merv'e geçti. Sonradan şehrin kadısı olacak ve kendisinin tefsirini de rivayet edecek olan Ebû Isme Nûh b. Ebî Meryem'in¹⁰ annesi ile evlendi. Merv mescidinde insanlara kıssa anlatan Mukâtil şehre gelen Cehm b. Safvân'la Allah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girdi. Bu tartışma sonrasında birbirlerine karşı birer kitap kaleme aldılar.¹¹ Kaynaklarda bu tartışmada Cehm'in ilahî sıfatları iptal edecek bir konumda olduğu, buna mukabil Mukâtil'in diğer bir aşırı uç olan teşbihe düştüğü nakledilmektedir.¹² Mukâtil'in Merv'de ilmî faaliyetlerinin yanı sıra iyi ilişkiler içinde olduğu Emevîlerin Horasan yöneticileri adına diplomatik bazı görevler de ifa ettiği bilinmektedir.¹³

Emevî idaresinin sonlarına doğru Irak'a giden Mukâtil, Basra'da ve Bağdat'ta yaşadı. Farklı ilim merkezlerinde Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Şihâb Zührî, Atıyye Avfî, Sa'îd Makbûrî, Dahhâk b. Müzâhim ve Amr b. Şuayb gibi kimselerden rivayette bulundu. Kendisinden de Şebâbe b. Sevvâr, Hamza b. Ziyâd Tûsî, Hammâd b. Muhammed Fezârî, Ebû'l-Cüneyd Darîr ve Ali b. Ca'd gibi isimler rivayette bulundular.¹⁴ Emevîler döneminde bu hanedanla olduğu gibi yeni

7 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 209.

8 Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, 93.

9 Bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, IV, 102.

10 Ebû Hanîfe'nin öğrencilerden olan Ebû Isme hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kaya, "Nûh b. Ebû Meryem", *DİA*, XXXIII, 229-230.

11 Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 173; Ess, *Theologie*, II, 516.

12 Bu görüş Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir, bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 212.

13 Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VII, 331-332, 341; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 36.

14 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 207.

dönemde halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ve veliaht Mehdî-Billâh gibi Abbasî hanedan üyeleri ile de iyi ilişkiler kurduğu bilinen Mukâtil, Beyrut, Şam, Kudüs ve Mekke gibi bazı şehirlere seyahat ettikten sonra tekrar Basra'ya döndü ve muhtemelen 150/767 senesinde orada vefat etti.¹⁵ Mukâtil'in 158 senesinde Abbâdân'da vefat ettiği¹⁶ de söylenmiştir.¹⁷

İlmi Şahsiyeti

Tefsir yanında hadis ve kelâm ilimleriyle de uğraştığı anlaşılan Mukâtil'in bilhassa cerh ve tadil âlimlerince, dönemin sema ve kıraat gibi geçerli ilim elde etme yollarına başvurmaksızın, başkalarına ait eserleri derleme (*cem'*) yoluyla elde ettiği rivayetleri nakletmek, isnad kullanmamak, hadis uydurmak ve tedlis yapmak gibi ağır suçlamalara maruz kaldığı bilinmektedir.¹⁸ Bununla birlikte onun senedsiz olarak naklettiği rivayetlerin çoğunun sahih ve sünen tarzı kitaplarda bulunduğu, yani muteber kaynaklarda asıllarının yer aldığı tespit edildiği¹⁹ gibi tüm zaafına rağmen hadislerinin yazılacağı da belirtilmiştir.²⁰ Dolayısıyla Mukâtil'in rivayetlerinin muhtevadan ziyade şekille alakalı bazı eksiklik ve kusurlarla malûl olduğu söylenebilir. Bu çerçevede Mukâtil'e, Kur'an bilgilerinin Yahudî ve Hıristiyan âlimlerden –onların kitaplarına uygun olacak biçimde– tahsil ettiği yönünde bazı suçlamalar yöneltilmiştir.²¹ Kanaatimizce İsrâiliyât türü bilgilerin araştırılması, sahabe döne-

15 Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 219. Mukâtil'in 150 yılında vefat ettiği bilgisi, tefsirini rivayet eden Hüzeyl b. Habîb'e dayandırılır. Ayrıca bkz. Ess, *Theologie*, II, 517.

16 Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, 93.

17 Mukâtil'in hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâti'l-kübrâ*, VII, 263; İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 187-192; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 207-218; Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, 89-93; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 434-451; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 173-175; Edirnevî, *Tabakâti'l-müfessirîn*, 20; Şihâte, *Tefsîru Mukâtil*, V, 23-39; Ess, *Theologie*, II, 516-528.

Hicrî 610 Ramazan'ının başında Belh'te yazıldığı bilinen *Fezâilü Belh* (bkz. naşirin mukaddimesi, 18) adlı eserin Mukâtil'in biyografisi ile ilgili bölümünde, Mukâtil hakkındaki eleştirilere fazla yer verilmeksizin sitayişkâr ifadelerle kaleme alınmış tek yanlı bir Mukâtil portresi sunulduğunu belirtmek gerekir.

18 Şihâte, *Tefsîru Mukâtil*, V, 43-47; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 36.

19 Şihâte, *Tefsîru Mukâtil*, V, 51.

20 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 192.

21 İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, III, 14.

minden itibaren görülen ve bilhassa İbn Abbas ve bazı öğrencilerinin tefsirlerinde rastlanan bir durum olduğundan özü itibariyle Mukâtil'e mahsus bir kusur olarak görülemez.

Mukatil'e yöneltilen en ciddi eleştiri Hadis usulü alanındaki-lerden ziyade itikadî meselelerde olup kendisi teşbih akidesine sahip olmakla itham edilmiştir. Kaynaklarda kendisiyle ilgili Müşebbihe'den olduğu yolundaki duyular sorulduğunda bunu kabul etmediği,²² daha önemlisi günümüze ulaşan eserlerinde onun teşbih ve tecsim akidesini açıkça savunan fikirlerine rastlanmadığı ifade edilmiştir.²³ Bununla birlikte kaynaklardaki yoğun bilgiler ve mesela Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bir yerde de olsa onu teşbih akidesi ile ilişkilendirmesi,²⁴ bu iddiaların tamamen asılsız olarak görülemeyeceğini göstermektedir.

Mukâtil hadis ve kelam açısından eleştirilse de onun Kur'an tefsirindeki otoritesi kendisini eleştirenler de dâhil olmak üzere herkes tarafından itiraf edilmiştir. Mukâtil tefsirinin bir kısmını inceleyen Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) müellifin sika olması ve isnada riayet etmesi durumunda bunun ne kadar muazzam bir ilim olacağını belirtmesi, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) insanların tefsirde Mukâtil'e muhtaç olduğunu söylemesi, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Mukâtil'in Kur'an konusunda bilgili olduğunu düşünmesi, İbn Adî'nin (ö. 365/976) Mukâtil'i insanların Kur'an tefsirini en

22 Mukâtil, "Bana senin teşbih görüşünü benimsediğin bilgisi ulaştı" diyen halifeye "ben sadece şunu söylüyorum" diyerek İhlâs sûresini okumuş ve benimle ilgili kim "bunun dışında bir şey söylüyorsa, yalan söylüyor" şeklinde cevap vermiştir, bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 189.

23 Bazı araştırmacılar Mukâtil'in elimizdeki eserlerinde tecsim suçlamalarını haklı kılacak veri bulunmadığı kanaatindedir, bkz. Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", 35; Çelik, *Mukâtil*, 141; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 37. Mukâtil'in tefsirini tahkik eden Şihâte ise onun bazı açıklamalarının açıkça ya da ima yoluyla tecsimle ilişkilendirilebileceği kanaatindedir. O Mukâtil'in istivâ, kürsî, arş, yemînullâh, sâk gibi birkaç konuyla alakalı âyetleri tecsimi iş'âr, diğer birkaç âyeti de çağrıştıran tarzda tefsir ettiği görüşündedir, bkz. *Tefsîru Mukâtil*, V, 99-110. Aynı tefsiri inceleyen araştırmacıların farklı sonuçlara ulaşması dikkat çekicidir. Mukâtil'in haberî sıfatların tevlinde, benzerlerine kimi Ehl-i hadis âlimleri olmak üzere farklı kimselerde de rastlanabilecek yaklaşımını teşbihle ilişkilendirmenin yoruma dayalı ve tartışmaya açık olduğu anlaşılmaktadır.

24 Tefsirinde Mukâtil'e 46 yerde atf yaptığımız tespit ettiğimiz Mâtürîdî, sadece Neml 27/8 âyetindeki "*ve sübhânallâhi rabbi'l-âlemin*" ifadesinin amacını "Allahu a'lem" diyerek, Allah'ı Mukâtil ve ona benzer şekilde O'nun hakkında teşbih ve şüphelere götürecek sözler söyleyen kimselerin ifadelere uzak kılmak olarak izah eder, bkz. *Te'vilât*, X, 360.

iyi bilenlerinden biri olarak takdim etmesi bu çerçevede zikredilebilir.²⁵

Mukâtil tefsirdeki otoritesini şüphesiz sadece kendinden öncekilerden yaptığı nakillerle elde etmiş değildir. O tefsirde sadece rivayeti değil, aynı zamanda dirayeti de kullanan ilk müfessirlerden biri olarak görülebilir. Âyetleri bağlamına ve Kur'an içindeki bütünlüğüne riayet ederek tutarlı şekilde tefsir etmeye çalışması, Kur'an'ın te'vil edilmesinde kendine mahsus bir yaklaşımı bulunması gibi hususlar onun bu yönüne işaret etmektedir. Nitekim müfessirin tefsir yöntemini inceleyen Türker'in Mukâtil'in dil ve varlık arasındaki ilişkiyi dikkate aldığı ve Kur'an âyetlerini, o âyetlerin tekabül ettiği gerçeğe göre tasnif edip tefsir ya da te'vil yoluna gittiğini iddia etmesi, onun kendi geliştirdiği ve tüm eserlerinde takip ettiği bir bilgi teorisine sahip olduğu kanaatine ulaşması da bu tespiti teyit etmektedir.²⁶ Hakkındaki tüm eleştirilere rağmen gerek kendi döneminde gerekse sonrasında insanların tefsirde Mukâtil'den müstağni kalamamaları ve daima kendisine müracaat etmeleri onun tefsir ilmindeki otoritesinin göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.²⁷

Eserleri

Mukâtil'in iki tefsirine (*et-Tefsîrû'l-kebîr* ve *Tefsîrû'l-hamsi mie âye*) atıfta bulunan ilk isim görebildiğimiz kadarıyla İbn Adî olmakla birlikte²⁸ onun eserleri hakkında en geniş listeyi veren en erken kaynak, İslam tarihinde ilk bibliyografik eser kabul edilen Ebû Ya'kûb Verrâk Muhammed b. İshâk Nedîm'in (ö. 380/990) *el-*

25 Mukâtil'in tefsirdeki yetkinliğinden söz eden bu görüşler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 192; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 207-213.

26 Türker, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu*, 120-122.

27 Bir müfessir olarak Mukâtil'in tefsirdeki yeri ve metodu hakkında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. Şihâte, *Tefsîru Mukâtil*, V, 121-153; Çelik, *Mukâtil*, 51-142; Türker, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu*, 56-76, 120-122. Mukâtil'in tefsir yönüne dair Arapça ve Türkçe olarak hazırlanmış çok sayıda tez ve makale çalışması bulunmaktadır. Arap dünyasındaki çalışmalar Dâru'l-Manzûme'den (<http://search.mandumah.com/MyResearch/Home>), Türkçe çalışmalar ise İSAM'ın tezler ve makaleler veri tabanlarından takip edilebilir: <http://ktp.isam.org.tr/>. Aynı konuda çeşitli Batı dillerinde yapılmış çalışmaların bir kısmına bu yazımızda işaret ettik, bazılarına da Mukâtil'in eserlerinin modern dönemdeki serüvenine dair hazırlamak istediğimiz yazıda değinmeyi düşünüyoruz.

28 Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 188, 192.

Fihrist'idir.²⁹ Nedîm, Mukâtil'in on iki eserini saymaktadır: *et-Tefsîrû'l-kebîr*, *Tefsîrû'l-hamsi mie âye*, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, *el-Kırâât*, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, *Nevâdirü't-tefsîr*, *el-Cevâbât fi'l-Kur'ân*, *er-Red ale'l-Kaderiyye*, *el-Aksâm ve'l-lugât*, *et-Takdîm ve't-te'hîr*, *el-Âyâtü'l-müteşâbihât*.³⁰ Bu eserlerden sadece ilk üçü günümüze ulaşmıştır. Aşağıda bu eserlerin telifleri, yazma nüshaları, neşir süreçleri ve haklarında yapılan bazı tartışmalara değinilecektir.

et-Tefsîrû'l-kebîr

İlk dönem kaynaklarında muayyen bir ad belirtmeksizin mutlak olarak sadece müellifin bir tefsiri olduğundan söz edilirken, eserin adı tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez Nedîm tarafından *et-Tefsîrû'l-kebîr* şeklinde verilir. Bunun Mukâtil'in kendisinin koyduğu bir başlık olmaktan ziyade müellifin başta *Tefsîrû'l-hamsi mie âye* olmak üzere tefsire dair küçük hacimli diğer eserlerinden ayrıştırılması için tavsifi nitelikte olmak üzere sonradan konulmuş bir unvan olduğu tahmin edilebilir. Eserin adı yazma nüshalarda da erken dönemdeki kullanıma uygun olarak sadece “*et-Tefsîr*”, “*Tefsîrû'l-Kur'ân*”³¹ şekliyle geçtiğinden modern incelemelerde kendisine “*et-Tefsîr*”, “*Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*” ve “*et-Tefsîrû'l-kebîr*” şeklinde atf yapılır.³²

Mukâtil'in on ikisi tâbiinden olmak üzere otuz kişinin görüşlerini derleyerek telif ettiğini bildirdiği³³ bu eseri nerede ve ne zaman

29 Müellifin adının yaygın olarak İbnü'n-Nedîm olarak kullanılmasına karşın son yıllarda yürütülen tartışma ve incelemeler sonucu doğrusunun Nedîm olduğu fikri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Yeni araştırmalarda müellifin tartışmalı vefat tarihi de 20 Şaban 380 (18 Kasım 990) olarak tespit edilmektedir. Bu iki hususla alakalı eserin en yeni tenkitli neşirlerinden birinin başlığına ve muhakkik incelemesine bkz. Nedîm, *el-Fihrist*, I/1, 1, 19.

30 Nedîm, *el-Fihrist*, I/2, 641. Şihâte “*el-Âyâtü'l-müteşâbihât*”ın “*el-Vücûh ve'n-nezâir*” olarak bilinen eserin farklı bir adı olabileceği ihtimalinden söz etmektedir, bkz. *Tefsîru Mukâtil*, V, 73.

31 Mesela Bursa Hüseyin Çelebi nüshasında unvan sayfasında “*Tefsîrû'l-Kur'ân*” şeklindedir.

32 Örneğin bkz. Gilliot, “*Muqâtil*”, 30; Şihâte, *Tefsîru Mukâtil*, V, 57 vd.; Ess, *Theologie*, II, 519 vd.

33 “*Minhum men zâde alâ sâhibihî'l-harfe ve minhum men vâfeka sâhibehu... hatîâ elleftü hâze'l-kitâb*”, Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-kerîm*, H. Hüsnü Paşa 17, vr. 1^b. Söz konusu isimler ve bunlar arasında bir rivayetine rastlamadığı kimseler yanında adı sayılmayan bazı isimlerin rivayetlerini tespit eden Çelik'in değerlendirmesi için bkz. *Mukâtil*, 33-36.

kaleme aldığı tam olarak bilinmese de buna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Üvey oğlu Ebû Isme'nin, ilmini unutmaktan endişe eden, ancak onu başkasının yazmasını da istemeyen babasının geceleri mum ışığında bizzat bir iki varak yazmak suretiyle tefsirini tamamladığı şeklindeki anlatımına³⁴ bakılırsa Mukâtil eserini Merv'de tamamlamış olmalıdır. Mukâtil'in tefsirini bizzat yazmayı Ebû Isme'ye baştan sona imlâ ettirdiği ve başka birinin yazmasını istemediği şeklinde bir anlatım da bulunmaktadır.³⁵ Tefsirin bizzat kendisi ya da sadece güvenebileceği üvey oğlu tarafından yazıya geçirildiğini ifade eden bu anlatım, Mukâtil'e yirmi ya da on üç yıl talebelik ettiği bilinen³⁶ ve onun tefsirini rivayet edenler arasında sayılan Ebu Nusayr'ın eseri ancak hile ile Mukâtil'in cariyesine getirtmek suretiyle istinsah ettiği³⁷ yönündeki bilgiyle birleştirildiğinde, tefsirinin nakli konusunda Mukâtil'in pek de istekli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim tefsiri rivayet edip günümüze ulaşmasını temin eden Hüzeyl b. Habîb'in (190/805'te hayatıdır), kendisinden tefsirini istediğinde Mukâtil'in onu başkasına nakletmek (*tahdîs*) için değil, sadece kendisi için talep ettiğini söylemesi de bunu teyit etmektedir.³⁸

Mukâtil'in Horasan'dan Irak'a Emevîlerin son zamanları ve Abbasî ihtilali döneminde geçtiği ve örneğin 128 yılında henüz Horasan'da olduğu bilindiğinden,³⁹ Ebû Isme'nin anlatımı dikkate alınırca tefsirin telifinin en azından bu tarihten önce tamamlandığı söylenebilir. Diğer yandan Dahhâk b. Müzâhim'in râvilerinden

34 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 188.

35 Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 115.

36 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 187. Aynı rivayeti kaydeden Hatîb Bağdâdî'de öğrencilik süresi on üç yıl olarak verilmektedir, *Târîhu Bağdâd*, XV, 210.

37 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 187. İbn Adî'nin Mukâtil'in tefsirini kendisinden rivayet ettiğini söylediği Ebû Nusayr'ın (Ebû Nasr şeklinde de geçer) adı bildiğimiz kadarıyla Mukâtil'in günümüze ulaşan diğer iki eserinin yazma nüshalarında geçerse de tefsirine ait nüshalarda ya da bu tefsir için kendisine ulaşan isnad zincirini sayan Sa'lebî'de onun adına rastlanmaz.

38 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27, vr. 12^a. İlk kez Çelik'te gördüğümüz (*Mukâtil*, 31-32) bu bilgiyi söz konusu nüshayı inceleyerek teyit ettik. Ancak yazmanın aynı varakında Mukâtil'in tefsirini elli küsur senede tamamladığını belirtilirken küsuru ifade eden "neyyif" kelimesinin aynı mürekkeple müstensih tarafından nüshanın yan tarafına kaydedilmesine bakılarak metne dahil edilmesi gerekirken, bu durum Çelik tarafından dikkate alınmadığından tefsirin yazımının elli senede bitirildiği şeklinde bir sonuca varılmıştır, bkz. 31, dn. 80.

39 Taberî, *Târîh*, VII, 331 vd.

Ubeyd b. Süleyman'dan, Mukâtil'in tefsirinin Dahhâk'e arz edildiği, ancak onun tefsiri beğenmediği ve onun tefsirini Dahhâk'in döneminde telif ettiği yolunda rivayetler de bulunmaktadır.⁴⁰ Bu türden rivayetler düşünüldüğünde, Mukâtil'in tefsirinin tamamını ya da en azından bir kısmını daha erken bir tarihte, yani hicrî ikinci asrın başında ve Dahhâk henüz hayatta iken tamamladığı sonucuna da ulaşılabilir. Bursa Hüseyin Çelebî nüshasındaki Mukâtil'in tefsirini elli küsur senede oluşturduğu ifadesinden⁴¹ de bu eserin uzun bir süreçte derlendiği neticesine varılabilir.

Mukâtil'in tefsirinin kaynakları ve naklettiği rivayetleri hangi yollardan elde ettiği konusunda da elimizde çok net bilgiler bulunmamaktadır. Onun tefsirini oluştururken döneminin geçerli ilim elde etme yollarına başvurmadığı,⁴² eserindeki rivayetlere yazılı bazı kaynakları derlemek suretiyle ulaştığı söylenebilir. Bu itibarla herhangi bir kaynaktan belirtilmemiş olsa da Mukâtil'i muhaddislerin tabiriyle "sahafî" olarak nitelendirmek mümkündür.⁴³ Nitekim Mukâtil'in, Dahhâk'in vefatından sonra onun evinde muhafaza edilen kitaplarını okuduğunu söylediği kaydedilmektedir.⁴⁴ İbn Abbas ve onun Saîd b. Cübeyr, Mücahid ve İkrime (ö. 105/723) gibi öğrencilerinden itibaren tefsire dair rivayetlerin yazılı olarak kayda geçirildiği bilindiğinden, Mukâtil'in yazılı başka kaynaklardan da yararlandığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Mukâtil tefsirinin sonraki dönemlere hangi kanallardan intikal ettiği konusu da önem arz etmektedir. Hicrî ikinci asrın başında ya da ilk yarısında kaleme alınmış başka eserlerin varlığından haberdar olmamıza karşın o dönemden sadece Mukâtil'in tefsiri günümüze ulaşmış olup bu husus üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bu durumda öncelikle tefsirin intikal kanallarını ele almak gereke-

40 İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 120; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 440.

41 "Sana'a Mukâtil b. Süleyman et- tefsîr ve ferağa minhu fî (neyyifin) ve ham-sine sene", bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27, vr. 12^a.

42 Mücahid'den (ö. 103/721) rivayetleri bulunan Mukâtil'in ondan semâ'ı olmadığını ve onunla bir araya gelmediğini söyleyen İbrahim'in (Harbî) şöyle dediği nakledilmektedir: "Mukâtil b. Süleyman insanların tefsirini derledi (*cema'a*) ve bunlar üzerine semâ'ı olmaksızın tefsir etti", bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 211.

43 Hadis terimi olarak semâ ve kiraat yoluyla değil de elde ettikleri sahîfelerden hadis rivayet edenlere sahafî denildiği bilinmektedir, bkz. Efendioğlu, "Musahhaf", 230.

44 Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, IV, 102.

cektir. Coğrafi açıdan bilindiği kadarıyla Mukâtil tefsiri biri Bağdat, diğeri Horasan üzerinden olmak üzere en az iki yoldan intikal etmiştir. Tefsirin günümüze ulaşan nüshaları ilkinde ait olduğundan, onun hakkında konuşmak nispeten kolaydır. Öte yandan Horasan rivayetine dayalı nüshalar elimizde olmadığı için onun hakkında diğer kaynaklar üzerinden dolaylı bilgilere sahip olabiliyoruz.

Mukâtil tefsirinin bugün elimizde olan Bağdat tarihinin ilk râvisi Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb Dendânî olup isnad zinciri şu şekildedir: Ebû Bekr Ahmed b. Ubeyd es-Saffâr > Ebû Muhammed Abdullah b. Sâbit b. Ya'kûb > Sâbit b. Ya'kûb > Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb > Mukâtil b. Süleyman. Burada sorulması gereken soru şudur: Hüzeyl bu tefsiri Mukâtil'den nasıl almıştır? Buna dair en detaylı bilgi tespit edilebildiği kadarıyla tefsirin sadece Bursa Hüseyin Çelebi nüshasında yer almaktadır. Buna göre Mukâtil'le birlikte Merv'den Bağdat'a gelen Hüzeyl, aralarındaki beraberlik ve sıkı ilişkiye dayanarak Mukâtil'den tefsirini istemiş, ancak nüshasını başkasına nakletmek için değil sadece kendisi için talep ettiğini belirten Mukâtil buna yanaşmamış, bunun üzerine bir araya geldiklerinde Kur'an'ın başından itibaren her âyetin durumunu Mukâtil'e soran Hüzeyl iki yıl boyunca aldığı cevapları Mukâtil'e göstermeksizin kayda geçirmiş, sonrasında kayıtları gören ve inceleyen Mukâtil ona bazı ilaveler yapmış ve Hüzeyl'e kendi nüshasını da vermiş ve insanlar Mukâtil'in tefsirini böylece Hüzeyl'den almaya başlamışlardır.⁴⁵ Eserin intikal sürecine dair sonraki bilgiler kısmen belli olsa da, Hüzeyl'in sözünü ettiği olayın ne zaman gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. Buna mukabil aynı nüshadaki semâ' kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Hüzeyl'in öğrencisi Sâbit 190 senesi Rebiülevvel'inde Bağdat'ta tefsiri başından sonuna kadar semâ' yoluyla Hüzeyl'den almış, Sabit'ten oğlu Abdullah Hıms'ta 240 senesinde, ondan Ebû Bekr Ahmed b. Ubeyd 296 senesi Receb'inde yine Hıms'ta almış, Ebû Bekir de bu nüshayı 349 senesi Cemaziyelahir ayında Hıms'taki evinde rivayet etmiştir.⁴⁶

Mukâtil tefsirinin Bağdat tariki dışında bir de Horasan tariki olduğunu, Mukâtil'den yoğun nakillerde bulunan ve bu açıdan verdiği isnat zinciri ile tefsirin Horasan tarihinin bir kısmını ihtiva eden Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) tefsiri sayesinde öğreniyoruz. Tefsirinin mukaddimesinde kaynaklarını senetleriyle zikreden ve böy-

45 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrül-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27, vr. 12^a.

46 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrül-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27, vr. 1^b, 200^a.

lece kendi zamanına kadarki tefsirlere ışık tutan Sa'lebî, Mukâtil tefsirinin ilk üç râvisi (Hüzeyl b. Habîb, Sâbit b. Ya'kûb, Abdullah b. Sâbit) Bağdat rivayetiyle müşterek ve onlardan sonra kendisine Abdülhâlik b. Hüseyin Saktî ve Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Mihricânî yoluyla gelen bir rivayeti dışında iki farklı Horasan tarikinden daha söz etmektedir. Bunlardan biri Mukâtil'in üvey oğlu Ebû Isme, diğeri de İshâk b. İbrâhîm Sa'lebî yoluyla gelen rivayettir ki Sa'lebî her ikisini de hocası İbn Habîb Nîsâbüri'den almıştır.⁴⁷ Mukâtil tefsirinin günümüze ulaşmayan bu iki tarikine Sa'lebî tefsirindeki nakiller sayesinde kısmen sahip olduğumuz söylenebilir.

“Mukâtil'in eserlerinin klasik dönemde tedavülü” başlığı altında temas edeceğimiz üzere tarih boyunca çeşitli tefsirlerde Mukâtil'e nispet edilerek yer alan kimi rivayetlerin elimizdeki Bağdat rivayetine dayanan matbu nüshada bulunmaması ya da onunla uyuşmaması, bu tefsirlere Horasan rivayetinin mi kaynaklık ettiği ve bununla bağlantılı olarak iki rivayet arasında içerik farklılığı söz konusu olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir. Bu soruyu gündeme getiren ilk isim gördüğümüz kadarıyla Josef van Ess'tir. O Sa'lebî tefsirinin muhtevasına ve onun Mukâtil tefsirinin matbu nüshası ile mukayesesine yönelik tahliller sayesinde Mukâtil tefsirinin Bağdat ve Horasan rivayetleri arasındaki farklara dair bazı ipuçları sunabilme ihtimalini dile getirmiş, daha önemlisi Mukâtil'in Horasan bölgesinde müsamaha ile karşılanabilecek bazı kelimî görüşlerinin tepki çekmesi muhtemel Bağdat rivayetinde, sonraki râviler tarafından bir tür ayıklama faaliyetine tabi tutulup metinden çıkarılmış olabileceği iddiasını ortaya atmıştır.⁴⁸ Daha sonra yapılan bazı çalışmalarda bu soruya cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bu konuda en detaylı çalışmayı gerçekleştiren M. Akif Koç tefsirin matbu nüshası ile Sa'lebî tefsirindeki Mukâtil rivayetlerini ayrıntılı bir analize tâbi tutmuş, ancak ideolojik temizlik anlamında bir müdahaleden söz etmeyi mümkün kılacak verilere ulaşamadığını belirtmiştir.⁴⁹

47 Bkz. Sa'lebî, *Müfessirü şarkı'l-âlemi'l-İslâmî*, 39-40. Ayrıca bkz. Ess, *Theologie*, II, 519-520.

48 Bkz. Ess, *Theologie*, II, 520, 528-529.

49 Koç matbu tefsir ile Sa'lebî'deki Mukâtil rivayetleri arasında 154 farklılık tespit etmişse de bunların çoğunun doğal farklılaşmanın ürünü olduğu kanaatinde, bkz. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 73-89. Koç aynı çalışmada (84-89) Sa'lebî tefsirinde olup tefsirin matbu versiyonunda yer almayan rivayetlerin durumunu da tartışır.

Mukâtil tefsirinin sonrasına intikali keyfiyeti ile birlikte tartışılması gereken bir husus da mevcut haliyle tefsirin tamamen Mukâtil'e mi ait olduğu, yoksa intikal süreci içinde metne râviler tarafından ilaveler yapıp yapılmadığı, yani tefsirin bir otantiklik sorunu olup olmadığıdır. Tarihî kaynaklarda da tefsire ilk râvisi olan Hüzeyl b. Habîb tarafından bazı ilaveler yapıldığından söz edilmektedir.⁵⁰ Yapılan bazı araştırmalar elimizdeki matbu metinde Mukâtil sonrası bazı âlimlerin görüşlerine yer verildiğini göstermektedir. Örneğin tefsirin Bursa Hüseyin Çelebi nüshasına dayalı bir incelemesini yapan Çelik, tefsirin ilk râvisi olan Hüzeyl b. Habîb'in "Mukâtil'den işitmedim" diyerek 78 yerde, tefsirin üçüncü râvisi olan Abdullah b. Sâbit'in de bilhassa garîb kelimelerin mânalarını açıklamada Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi Mukâtil sonrası isimlerden 94 nakilde bulunduğunu tespit etmiştir.⁵¹ Tefsire sonradan yapılan bu tür ilavelerin olması, müelliften sonra yaşamış isimlere ait bilgilerin tefsirde yer alması, elbette anakronik bir durum doğurmaktadır. Ancak bu durum Mukâtil'in tefsirine mi mahsustur ve eseri kendisine nispet etmeyi engelleyecek düzeyde midir? Hicrî ikinci ve üçüncü asırda kaleme alınmış bazı eserlerin birden fazla rivayet aracılığı ile sonrasına intikal ettiği ve bu durumun söz konusu rivayetler arasında kimi muhteva farklılaşmasını da ortaya çıkardığı bilinen bir husustur.⁵² Bilinen en meşhur örnekler olarak Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* ile Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'inin rivayetleri arasındaki farklılıklar zikredilebilir. M. Hüseyin Zehebî gibi bazı isimler, tefsirde sonrasına ait görüşlerin yer alıyor olmasına dayanarak onu Mukâtil'e nispet etmekte kuşkulu olduklarını ifade ediyorlarsa da⁵³ tefsir üzerinde etraflı bir inceleme yapıp bu görüşleri tespit eden Çelik, bu örneklerin tefsiri Mukâtil'e ait göstermemize engel olmayacak boyutta olduğu kanaatinde dir.⁵⁴ Josef van Ess de tefsirin sonraki dönemlere râvilerin bazı eklemeleriyle intikal ettiğini kabul etmekle birlikte⁵⁵ otantiklik

50 Sezgin, *GAS*, I, 36-37.

51 Çelik, *Mukâtil*, 36-40.

52 Durmuş, "İmâm Mâlik'ten Nakledildikleri Halde Matbû' Muvatta' Nüshalarında Yer Almayan Sahîhayn Rivâyetleri", 796-824. Buhârî için bkz. Aydın, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular", 1-39; Aydın, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II", 7-50.

53 Zehebî, *el-İsrâiliyyât*, 115, dn. 2.

54 Çelik, *Mukâtil*, 41.

55 Ess, *Theologie*, II, 519-522.

tartışmasına çok itibar etmez. Biz de, tefsirde Mukâtil sonrasına ait görüşler tespit edilebilir durumda bulunduğundan ve bunlar eserin hacmine nispetle az sayıda olduğundan, bu tefsirin Mukâtil'e aidiyetini tartışmaya açmanın gereksiz olduğu kanaatindeyiz.

Mukâtil tefsirinin biri Mısır, biri Bursa ve yedisi İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere halen bilinen dokuz yazması bulunmaktadır.⁵⁶ Yeni araştırmalar neticesinde bilinmeyen yazmalara ulaşılması da elbette muhtemeldir. Bunların en eskisi hicrî dördüncü yüzyıla ait eksik Ezher nüshası, en yeni olanı 1165 (1751-1752) tarihli Hasan Hüsnü Paşa 17 nolu nüshadır. Diğer nüshalardan Topkapı Emanet 565 ile Hamidiye 58 nüshaları da on ikinci hicrî asırda istinsah edilmiş olduğundan Mukâtil tefsirine olan ilginin sınırlı ölçüde de olsa miladi XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği şeklinde yorumlanabilir. Diğer yandan Âlûsî ve Kâsımî gibi XIX ve XX. asır başlarına kadar birçok müfessirin eserlerinde Mukâtil'e yer vermesi, onların doğrudan yazma nüshalardan ziyade Mukâtil rivayetlerine yoğun şekilde yer veren klasik müfessirlerin eserleri üzerinden Mukâtil'e ulaştıklarını gösterir.

Mukâtil tefsirinin bildiğimiz kadarıyla üç ayrı neşri bulunmaktadır. Bunlardan en erken tarihli olanı Abdullah Mahmûd Şihâte'ye aittir. Şihâte 1968'de tamamladığı doktora tezi kapsamında tefsirin ilk cildini yayımlamıştır.⁵⁷ Bu neşrin devamının gelmediği, hatta Ezher'in sansürü sebebiyle kesintiye uğradığı yolunda bazı spekülasyonlar bulunmaktadır. Biz kendimiz görmemiş olsak bile tespit ettiğimiz bazı somut atıflar sebebiyle bu neşrin 1970 ya da 1971 yılında çıkan ikinci cildi ile tamamlandığı kanaatindeyiz.⁵⁸ Ayrıca yeri gelmişken Josef van Ess'in Mukâtil tefsirinin 70'li yıllarda M. M. Şauwâf tarafından neşredildiğine dair verdiği bilginin de doğru olmadığını ifade etmek isteriz.⁵⁹ İkinci neşir yine Şihâte'ye aittir: Mukâtil

56 Sezgin, *GAS*, I, 37.

57 *Tefşîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmûd Şihâte, Kahire: Halebî ve şürekâüh, 1969, 411 s.

58 Bu konunun detaylarını, Mukâtil'in eserlerinin modern dönemdeki tedavülüne odaklanan başka bir makalede ele almayı planlamaktayız.

59 Ess bizzat ulaşamadığı hatırlatmasıyla birlikte bu tefsirin 1977 senesinde Beyrut'ta M. M. Şauwâf tarafından neşredildiği bilgisini verir, bkz. *Theologie*, II, 518, dn. 23. Ess'in işaret ettiği isim, ileride Oxford'da Mukâtil üzerine doktora tezi hazırladığına değineceğimiz Mücahid Muhammed Savvâf (Al-Sawwaf)'tır. Iraklı ünlü İslam âlimi Muhammed Mahmûd Savvâf'ın (1915-1992) oğlu olan ve halen Cidde'de yaşayan bu zata bir tanıdığımız vasıtasıyla ulaştığımız ve kendisinin böyle bir neşrinin bulunmadığını teyit etmiş bulunuyoruz.

b. Süleyman, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, I-V, Kahire 1980 (kapakta 1979)-1989. Tespit ettiğimiz üçüncü neşir ise şudur: *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-III, nşr. Ahmed Ferîd, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003. Eser Şihâte neşirinden Türkçeye tercüme de edilmiştir: *Tefsîr-i Kebir*, I-IV, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.

Tefsîrû'l-hamsi mie âye

Mukâtil'in günümüze ulaşan ikinci eseri, ahkâm âyetleri tefsirinin günümüze ulaşan en erken örneği kabul edilen *Tefsîrû'l-hamsi mie âye* adlı eserdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu esere ilk atf yapan isim İbn Adî'dir. Kendisi eserden "Kitâbü'l-hamsi mie âye" şeklinde söz etmekte ve Ebû Nusayr Mansûr b. Abdilhamîd Bâverdî tarafından rivayet edilen eserde çok sayıda müsned (muttasıl/senedli) hadis bulunduğunu söylemektedir.⁶⁰ Bununla birlikte eseri bilinen tek yazmasına dayanarak neşreden isimlerden Goldfeld, *Tefsîrû'l-hamsi mie âye*'nin müstakil bir eser olmayıp Mukâtil'in tefsirinden özet olduğu ve Mukâtil'in günümüze ulaşan her üç eserinin râvisi olarak bildiğimiz Abdullah (Ubeydullah) b. Sâbit tarafından miladî 900 (hicrî 287-289) civarında derlendiği iddiasını dile getirmektedir. Ona göre Mukâtil'in diğer iki eserine de son şekillerini Abdullah b. Sâbit vermiş olmalıdır.⁶¹ "Esere son şeklini vermek" sözüyle kastedilen, *et-Tefsîrû'l-kebîr* örneğinde olduğu gibi metne râviler tarafından sonradan bazı ilaveler yapılması ise, bunu tartışmak mümkün olabilir. Ancak bunun ayrı bir telif olmayıp râvilerin ana metinden özetlemesiyle ortaya çıktığını ileri sürmek, yeterli delillere dayanmadığından pek ikna edici gözükmemektedir. Diğer yandan İbn Adî'den itibaren Mukâtil'e tefsiri ile birlikte bu eserin nispet edilmesi ve sonrasında Nedîm ve diğer kaynaklarda bu bilginin tekrarlanması, bu ikisinin ayrı eserler olduğunu göstermektedir. Ess *Tefsîrû'l-hamsi mie âye*'nin en azından planı itibariyle Mukâtil'e ait olduğunu ve belki mevcut yazmanın muhtevasının, yazım tarzına benzerliği ile dikkat çeken Mukâtil'in *Tefsîr-i kebîr*'inin Ahmed III, 74 nüshasından etkilenmiş olabileceği ihti-

60 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 192.

61 Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü Tefsîri'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân*, nşr. İsaiah Goldfeld, Şefâ Amr: Dârü'l-meşrik, 1980, "Tavtie", 8-10. Goldfeld'in bu eserin otantik olmadığı iddiasını tartışan bir çalışma yapılmıştır: Avcân, "Tefsîru hamsi mie âye mine'l-Kur'âni'l-kerîm fi'l-emr ve'n-nehy ve'l-helâl ve'l-harâm", 430-455.

malini dile getirmektedir.⁶² Bu meyanda ayrıca Mukâtil'e ait olduğu anlaşılan bâb başlıklarına sahip olması ve sonraki dönemlerde hadis ve fıkıh kitaplarındaki başlıklandırmalara sahip "ahkâmü'l-Kur'an" tarzı eserlerden ayrışmasının onun erken döneme ait olduğunu gösterdiği ve en azından Mukâtil'e ait bir aslı olup kaybolan eserin sonradan toplandığı sonucuna ulaşılabileceği görüşü de dile getirilmiştir.⁶³

Bilinen tek yazması British Museum'da (OR 6333) yer alan eser önce bir doktora tezinde tahkik edilmiştir: M. M. Sawwaf (Sauwâf), *Muqâtil b. Sulaymân, an early Zaydi Theologian, with special reference to his Tafsîr* (PhD Oxford 1969).⁶⁴ Sonrasında iki ayrı neşri yapılmıştır: Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü Tefsîri'l-hamsi mie âyet mine'l-Kur'ân*, haz. Isaiiah Goldfeld, Şefâ Amr: Dârü'l-meşrik, 1980; *Tefsîrû'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân fi'l-emri ve'n-nehyi ve'l-helâli ve'l-harâm*, dirâse ve haz., Neşet Salâhuddîn – Hüseyin Dürî, Bağdat: Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2008. Eser Türkçeye de çevrilmiştir: *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.

el-Vücûh ve'n-nezâir

Mukâtil'in yukarıda ele alınan tefsirleri gibi kendi türünün günümüze ulaşan en eski örneği olma vasfına sahip bir diğer eseri de *el-Vücûh ve'n-nezâir*'dir.⁶⁵ Kendisine en erken atf "el-Vücûh ve'n-

62 Ess, *Theologie*, II, 523-524.

63 Türcan - Gezer, "Fikhî Tefsir Geleneği", I, 190. Aynı çalışmada (189, dn. 15) Mukâtil'in bu eseri üzerine çalışma yapan Fevzi Hamurcu'nun (*Mukâtil ibn Süleymân ve İlk Fikhî Tefsir*, Ankara: Fecr, 2009) eserin müellife nispeti meselesine temas etmediğine işaret edilir.

64 Halen Cidde'de yaşayan müellife ulaşmamıza rağmen, kendisi şifahî olarak bir sel felaketi esnasında elindeki tek nüshayı yitirdiğini beyan etmiştir. Hâlihazırdaki Covid-19 salgını nedeniyle metnine İngiltere'deki kütüphanelerden de ulaşma imkânı bulamadığımız bu tezin muhtevassından Gilliot sayesinde haberdar olduk, bkz. "Muqâtil", 22-23.

65 Kitabın adı İstanbul'daki iki yazmanın unvan sayfaları ve metin kısımlarında farklı (Beyazıt 561, unvan sayfası: *Tefsîru vücûhi'l-Kur'âni's-şerîf*, tashih edilmiş: *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm*, içinde: *Vücûhü harfî'l-Kur'ân*; Saray Emanet 2050, unvan sayfası: *el-Vücûh ve'n-nezâir*, içinde: *Vücûhü harfî'l-Kur'ân*) şekilde geçer. Beyazıt 561 nüshasını esas alarak eseri neşreden Şihâte'nin kullandığı başlık da (*el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*) yazmanın unvan sayfasında geçen ifadenin esas alınmasından kaynaklanmaktadır.

nezâir” adıyla Nedîm’in *el-Fihrist*’inde tespit edilmiştir.⁶⁶ Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî’nin de bu eserin icazetini elde ettiği bilinmektedir.⁶⁷ Bu eserin de Mukâtil’in kendi kaleminden çıkan müstakil bir eser olup olmadığı özellikle kimi batılı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Eserden bir parça olduğunu düşündüğü bir papirüsü neşreden Abbot, papirüsü Mukâtil’in yaşadığı döneme tarihlen-dirmek istediğinden onun Mukâtil tarafından kaleme alınan bir aslının olduğu kanaatindedir.⁶⁸ Eserin Ebû Nasr tarafından nakle-dildiği bilinen mevcut tek nüshasının rivayeti dışında Sa’lebî’nin kaynakları arasında saydığı⁶⁹ Hüzeyl b. Habîb rivayeti de bulundu-ğunu hatırlatan ve Mukâtil’in tefsiri ile alakası olmayan bu eserin hicrî ikinci asrın ikinci yarısında Mukâtil gibi İbn Abbas’a dayanan İkrime’nin aynı konudaki eseriyle kontamine olmuş olabileceği gö-rüşünde olan Josef van Ess’in de Abbot ile aynı istikamette düşün-düğü söylenebilir.⁷⁰ Buna mukabil Wansbrough, lugavî tefsir tarzı etrafındaki gelişmeler çerçevesinde bağımsız bir kompozisyon ola-rak gördüğü bu eserin Mukâtil’den en az elli sene sonra teşekkül ettiği iddia etmiştir.⁷¹

Eserin Mukâtil’in müstakil bir eseri olup olmaması yanında mev-cut yazmaların ona aidiyeti noktasında da son dönemlerde yeni bir tartışma başlamıştır. Yakın zamana kadar eserin İstanbul’da iki yazması bulunduğu bilinmekteydi: Beyazıt 561 ve Saray Emanet 2050. Benzer özelliklere ve muhtevaya sahip her iki nüshanın başında “Ebû Nasr’ın Kur’an harflerinin vücûhuna dair Mukâtil b.

66 Nedîm, *el-Fihrist*, I/2, 641.

67 Bkz. Sezgin, *GAS*, I, 37.

68 Abbott, *Studies*, II, 97. Eserin günümüze ulaşan iki yazma nüshasının ba-sında adı geçen Ebû Nasr Mansûr b. Abdilhamîd Bâverdî tarafından son-radan geliştirilmiş olması ihtimal dahilinde olsa da Abbott neşrettiği pa-pirüsün, eserin Mukâtil’e ait asıl metnini yansıttığı kanaatindedir. Eserin İstanbul’da bulunan iki yazmasının künyesini veren Sezgin de aynı şekilde bu kitabın Mukâtil’in öğrencisi Ebû Nasr’ın eser üzerinde çalışması ile gü-nümüze geldiği kanaatindedir, bkz. *GAS*, I, 37.

69 Bkz. Sa’lebî, *Müfessirû şarki’l-âlemi’l-İslâmî*, 53.

70 Ess, *Theologie*, II, 524-525. Mukâtil’in bu eserinin tefsiri ile ilişkisi merak edilmiştir. Yapılan bir çalışmada kelime açıklamaları konusunda iki eser arasında büyük ölçüde benzerliklerle birlikte bazı farklılıklar da tespit edil-miş, bu iki eserin farklı zamanlarda yazıldığı verili kabul edilerek iki eser arasındaki benzerlikler müellifin o konudaki fikirlerinin değişmemesiyle izah edilmeye çalışılmıştır, bkz. Sırakaya, *Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsiri ile el-Vücûh ve’n-Nezâir Adlı Eserinin Mukayesesini*, 34-89, 92.

71 Wansbrough, *Qur’anic Studies*, 209.

Süleyman'dan istihraç yoluyla telif ettiği eserlerden” olduğu ibaresi yer almaktadır.⁷² Nüshanın başındaki Ebû Nasr'ın Mukâtil'in *Tefsîrül-hamsi mie âye'sini* rivayet eden, keza yirmi ya da on üç yıl⁷³ talebelik yaptığı hocası Mukâtil'in tefsirini rivayet ettiği bilinen Ebû Nasr (Nusayr) Mansûr ibn Abdilhamîd Bâverdî olduğu kabul edilmiş, dolayısıyla onun Mukâtil'e aidiyetinden herhangi bir kuşku duyulmamıştır. Ancak 2006 senesinde aynı eserin Mukâtil'in diğer iki eserinin intikalinde de adı geçen Hüzeyl b. Habîb tarikiyle gelen rivayetini Uneyze'de (Suudi Arabistan) Câmîu'l-kebîr el yazmaları kütüphanesindeki bir yazma nüshaya dayalı olarak neşreden Iraklı araştırmacı Hâtîm Sâlih Dâmin (1938-2013),⁷⁴ Şihâte'nin daha önce Mukâtil'e nispetle yayımladığı eserin ona ait olmadığı gibi tam da olmadığını, bilakis Hârûn b. Mûsâ Ezdî A'ver'e (ö. 170/786 civarı) ait ve Hârûn'un eserinin eksik bir hali olduğunu, Mukâtil'e ait eserin tam halinin ise kendisinin neşrettiği nüshadaki eser olduğunu ileri sürmüştür. Dâmin'in eserin aidiyeti ve eksikliğine dair bu iddiası Şihâte neşri gibi Beyazıt 561 ve onunla benzer muhtevaya sahip Saray Emanet 2050 nüshasını esas alan Özek için de geçerli görünmektedir.⁷⁵ Dâmin'e göre Şihâte neşrinin dayandığı nüshanın başında adı geçen Ebû Nusayr, kendisinin önceden neşrettiği Hârûn b. Mûsâ'nın eserini⁷⁶ rivayet eden Ebû Nasr Matrûh b. Muhammed b. Şâkir Kudâî Mısrî (ö. 271/884) iken kendisinin neşrettiği nüshanın râvisi, Mukâtil'in tefsirini de rivayet eden Ebû Sâlih Hüzeyl b. Habîb'dir.⁷⁷ Dâmin'in iddiasındaki temel dayanaklar, Şihâte neşrinde eksik sayfalar yüzünden yer verilmeyen yirmi dört lafzın Hârûn b. Mûsâ'nın nüshasında bulunması ve Zerkeşî gibi kaynakların Mukâtil'in vücûha dair eserinin başında konuyla ilgili yer aldığını söyledikleri hadisin Şihâte neşrinde yer

72 *Mimmâ ellefe Ebû Nasr min vücûhi'l-Kur'ân an Mukâtil b. Süleymân mimmâ istahrece*, bkz. Beyazıt 561 vr. 1^b; Saray Emanet 2050, vr. 1^b.

73 İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 187; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 210.

74 Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, haz. Hâtîm Sâlih Dâmin, Dübey: Merkezü Cum'a Mâcid, 2006.

75 Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nazâir*, haz. Ali Özek, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.

76 Hârûn b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*, haz. Hâtîm Sâlih Dâmin, Bağdat: Vezâretü's-sekâfeti ve'l-i'lâm, 1409/1988; ayrıca bkz. Meretoğlu, “Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî”, 535-536.

77 Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, haz. Dâmin, 9-10 (naşirin mukaddimesi).

almazken kendisinin neşrettiği nüshada bulunmasıdır.⁷⁸ Dâmin'in Şihâte neşrine yönelik tespitleri (bu eserin Hârûn b. Mûsâ'nın eserinin eksik bir versiyonu olduğu ve baştaki Ebû Nasr'ın kimliğine dair açıklamaları) yanında kendisinin Mukâtil'e nispetle neşrettiği nüshanın bu eserin tam hali olduğu, hatta Hârûn'a nispetle 1988'de neşrettiği nüshanın Hârûn'a aidiyeti konusunda da yeni tartışmalar başlamasına yol açmıştır.⁷⁹ Bu tartışmada nihai bir sonuca ulaşmanın kolay olmaması, vücûha dair günümüze ulaşan ilk eserlerin muhteva olarak Mukâtil'i neredeyse aynen tekrarlamalarından dolayı bir ayrıştırmaya gitmeye fazla imkan vermemesinden kaynaklanmaktadır. Sadece Şihâte ve Özek'in değil bizzat Dâmin'in kendisinin Mukâtil'e nispetle yayımladığı eserin muhtevası ile yine kendisinin Hârûn b. Mûsâ'ya nispetle yayımladığı metin arasında büyük ölçüde muhteva örtüşmesi olması, bu konuda kesin bir sonuca ulaşmayı güçleştirmektedir.

Son olarak söylenebilir ki Şihâte ve Özek'in esas aldıkları Beyazıt nüshası (Özek'in esas aldığı diğer nüsha olan Saray Emanet 2050 de aynı durumdadır) Mukâtil'in kitabının tam bir rivayeti değildir. Ebû Nasr künyesini taşıyan ravi Mukâtil'in eserini naklederken ona kitabın aslında olmayan bazı ilavelerde bulunmuştur. Bu da Josef van Ess'in, Mukâtil'in eserlerinin sonrasına ikmal ve ilavelerle intikal ettiği iddiasını⁸⁰ destekler görünmektedir. Beyazıt 561 ve Saray Emanet 2050 nüshaları başındaki ifadeden eserin Mukâtil'e nispeti açıkça anlaşıldığından kanaatimizce söz konusu "Ebû Nasr"ın Mukâtil'in öğrencisi ve eserlerin râvisi Mansûr b. Abdilhamîd el-Bâverdi'nin künyesi olması ihtimalini güçlendirmekte, buna mukabil Dâmin'in bu künyenin sahibine yönelik iddiasını zayıflatmaktadır.

78Kastedilen şu rivayettir: *Lâ yekûnü'r-raculü fakîhen külle'l-fıkh hattâ yerâ li'l-Kur'âni vücûhen kesîreten*, bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 193.

792007 sonunda "Kitâbü (l-eşbâh ve'n-nezâir) el-matbû' mensûben li-Mukâtil b. Süleymân bi-tahkîk Şihâte leyse li-Mukâtil" başlığı altında başlayan ve 2008 başında devam eden bu tartışmalar <https://vb.tafsir.net/> sitesinden takip edilebilir. Söz konusu eserin gerçek müellifinin kimliği konusundaki karışıklık için ayrıca bkz. Dr. Taha Muhammed Fâris, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm beyne Mukâtil b. Süleymân ve Hârûn b. Mûsâ*, aslı *Mecelletü'l-Külliyeti's-şerî'a*'da yayımlanan metnin internet yayımı: www.alukah.net (25 Ocak 2021); Nâsir b. Muhammed el-Meni': 25 Ocak 2021.

80Ess, *Theologie*, II, 519.

Eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla Mukâtil'e nispetle yapılmış dört ayrı neşri bulunmaktadır: Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, haz. Abdullah Mahmûd Şihâte, Kahire: Heyetü'l-Misriyyetü'l-âimme li'l-kitâb, 1975; *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, haz. Ali Özek, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993; *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*, haz. Hâtim Sâlih Dâmin, Dübey: Merkezü Cum'a Mâcid, 2006; *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*, nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1429 / 2008 (Şerîf Radî'nin *Hakâiku't-te'vîl*'i ile birlikte; bu neşir Şihâte'nin çalışması gibi sadece Beyazıt 561 nüshasına dayanmaktadır).

Eser Farsça'ya (*Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-kerîm kelimât-ı müştereke ve hemma'nâ der Kur'ân-ı kerîm*, trc. Muhammed Rûhânî - Muhammed Alevî Mukaddem, Tahran: İlmî ve Ferhengî, 1380 [2001]) ve Türkçeye (*Kur'an Terimleri Sözlüğü*, trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2004) tercüme edilmiştir.

MUKÂTİL'İN ESERLERİNİN KLASİK DÖNEMDE TEDAVÜLÜ

Tefsir kaynakları

Mukâtil muhaddisler tarafından eleştirilse bile, bilhassa tefsir alanında otoritesini ilk dönemlerden itibaren kabul ettirmiş bir isimdir. Abdullah b. Mübârek ve Şâfiî'nin Mukâtil'le alakalı sözlerine yukarıda işaret edilmişti. Süyûtî de (ö. 911/1505) Mukâtil'in kendisi zayıf bulunsa bile Şâfiî'nin onun tefsirini sâlih bulduğunu kaydetmektedir.⁸¹

Mukâtil'in tefsire dair eser ve görüşlerinin sonrasına nasıl intikal ettiği, kimler tarafından rivayetlerine yer verildiği ya da verilmediği konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Mukâtil'in sonrasına intikal ve tesirini muayyen bir eser çerçevesinde karşılaştırmalı olarak ele alan isimler arasında iki isme işaret edilebilir. İshak Yazıcı, Ebü'l-Leys Semerkandî'nin (ö. 373/983),⁸² Mehmet Akif Koç ise Sa'lebî'nin tefsirinde yer alan Mukâtil rivayetlerini incelemiştir.⁸³ Mukâtil üzerine yapılmış çalışmalardan bazılarında Mukâtil'e özellikle muhaddisler tarafından yapılan tenkitler ön plana çıkarıl-

81 Süyûtî, *el-İtkân*, IV, 238.

82 Yazıcı, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukatil Ibn Süleyman'ın Tefsiri ile Olan Münasebeti*.

83 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*.

makta, bir dönem sakıncalı isim muamelesi gören Mukâtil'in süreç içinde bir meşruiyet kazanarak kendisinden rivayetler nakledilmeye başlandığı kabul edilmektedir. Bu isimlerden bilhassa Koç, Mukâtil'in hicrî II. ve III. asırda Sünnî çevrelerde sapkın itikadî eğilimleri sebebiyle olumsuz anlamda simge isimlerden biri haline geldiği, o yüzden vefatından sonra yaklaşık bir buçuk asır kendisine mesafeli durulan, “sakıncalı” ve “yararlanılamaz” kabul edilen Mukâtil'in ancak IV. asırdan itibaren “yararlanılabilir bir tefsir kaynağı” olarak görülmeye başlandığı iddiasını dile getirmektedir.⁸⁴

Mukâtil rivayetlerinin sonrasına intikaline dair spesifik ve mukayeseli çalışmalar yapan bu örnekler dışında tefsirin erken dönemdeki gelişimine odaklanan bazı araştırmacılar da Mukâtil'in dönemselsel olarak sakıncalı görülüp dışlanması sürecine değinme gereği duymuşlardır. Bu isimlerden biri olan Dinç, başlangıçta kendine mahsus bir nakil anlayışına sahip olan tefsirin hicrî ikinci asrın sonu ve üçüncü asrın başından dördüncü asra kadar Ehl-i hadis paradigmasının etkisi altına girip baskılandığı kanaatindedir. Dinç'e göre bu gelişmenin önemli göstergelerinden biri, tefsirde rivayet formuna geçişin ilk örneklerinden birini teşkil eden tefsirinde, aktardığı nakillerin çoğunu Mukâtil'den aldığı anlaşılan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815), muhaddislerin kendisi hakkındaki olumsuz kanaatlerini dikkate alması sebebiyle Mukâtil'in adını hiç zikretmemesidir.⁸⁵

Mukâtil rivayetlerinin tefsir eserlerine gecikmeli şekilde intikal etmesinde özellikle tefsire dair kendi dönemine kadar ulaşan tüm rivayetleri derlemek üzere kapsamlı eserlere imza atan Taberî ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi cerh ve tadil âlimlerinin etkili olduğundan söz edilmektedir. Bilhassa kendinden sonraki tefsir literatürü üzerinde etkisi bilinen Taberî'nin tavrı önemli kabul edilmiştir. Taberî'nin kendisi Mukâtil'le ilgili doğrudan bir değerlendirme yapmamaktadır. Bununla birlikte Yâkût Hamevî'nin Mukâtil'in Taberî nezdinde “zanlı kimselerden (*ezinnâ*)” biri olduğu tespiti,⁸⁶ Taberî'nin bu isme eserinde neden yer vermediğini anlamayı ko-

84 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 18-20, 95.

85 Söz konusu dönemde Mukâtil'e yönelik “sansür” uygulamasına dair değerlendirmeler için bkz. Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 138-140, 304-310.

86 Yakût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2454. Hamevî, Taberî'nin kitabında Mukâtil'le birlikte Muhammed b. Sâib Kelbî ve Vâkîdî'nin rivayetlerine de yer vermeyişini, “bu kimseler Allahu a'lem Taberî nezdinde zanlı kimselerdendir” şeklinde gerekçelendirir.

laylaştırmaktadır. Taberî'nin Mukâtil'e tefsirinde yer vermediği doğru olmakla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla bunun bir istisnası vardır: Kehf 18/19 âyeti tefsirinde Ashâb-ı Kehf'in diriltildikten sonra alışveriş için şehre gönderdiği ismin kimliği, Ubeydullah b. Muhammed Zührî – Süfyân – Mukâtil senediyle Yemlîh olarak açıklanır.⁸⁷

Taberî dışında en kapsamlı rivayet tefsirlerinden birini kaleme aldığı halde Mukâtil'e eserinde yer vermediği bilinen İbn Ebî Hâtim, Mukâtil rivayetlerinin tefsirlerde yaygınlaşmasını geciktiren isimlerin başında zikredilmektedir. Koç, İbn Ebî Hâtim'in Mukâtil rivayetlerine karşı Taberî'ye nazaran daha mesafeli bir ta-

87Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 212. Mukâtil'in tefsirinde de Ashâb-ı Kehf'ten şehre alışveriş için gönderilen gencin adı Yemliha şeklinde geçer, bkz. *Tefsîru Mukâtil*, II, 579. Taberî bu rivayete aynı senetle *Tarih*'inde de yer vermektedir, bkz. *Târîhu't-Taberî*, II, 6. Taberî, *Târîh*'inde Mukâtil'den ayrıca hicrî 128 senesinde Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile Emevîlere karşı ayaklanan Hâris b. Süreyc arasındaki olayları anlatırken de söz eder. Buna göre iki taraf arasında Allah'ın kitabıyla amel eden kimselerin hakem tayin edilmesi gündeme gelince Mukâtil b. Süleyman'ın, Mukâtil b. Hayyân'la birlikte Nasr adına hakem tayin edilen kişi, keza Hâris taraftarları ile yapılan savaşta Nasr yanlılarına Hz. Peygamber'in siyerinden mülhem olarak "*Hâ mim lâ yunsarûn*" parolasını belirleyen kimse olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlatımlarda Taberî'nin Mukâtil'in itikadî görüşleri ya da tefsirle ilişkisine dair herhangi bir değerlendirme yapmaması dikkat çekmektedir, bkz. *Târîhu't-Taberî*, VII, 331-332, 341.

Burada bir hususa dikkat çekmekte yarar görüyoruz. Koç, Mukâtil atflarıyla ilgili bir hususun altını çizer. O, Taberî ve İbn Ebi Hâtim gibi müfessirlerin Mukâtil b. Süleyman ile rivayetlerine yer verdikleri Mukâtil b. Hayyân arasında iltibas olmamasına özen gösterdiklerini, o yüzden ikinci ismi daima babasının adı ile birlikte zikrederken Mukâtil b. Süleyman'dan "Mukâtil" şeklinde mutlak olarak söz ettiklerini söyler (bkz. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 12). Bu bakımdan Taberî tefsirindeki bu istisnai örnek, isim karışıklığı konusunda Koç'un sözünü ettiği hassasiyete uygun bir durum arz etmekle beraber aynı şeyin Taberî tarihi için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir, zira bu kaynakta onun adı Mukâtil b. Süleyman şeklinde babasının adıyla birlikte zikredilir. Diğer yandan ileride işaret edileceği üzere, İbn Ebî Hâtim tefsirindeki taramalarımız da atıf şekli konusundaki Koç'un bu tespitini ancak kısmen doğrulamaktadır.

Taberî ayrıca İnsân 76/8 âyetinin tefsirinde Humeyd – İbn Vâdîh – Ebü'l-Uryân tarikiyle Mukâtil'in babası Süleymân b. Kays'tan, kendileri de sevmelelerine/arzu etmelerine rağmen (başkalarına) yemek yedirdiklerine dair bir rivayet aktarır ki (*Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 543), bu rivayet de Mukâtil'in tefsirinde aynı şekilde yer almaktadır, bkz. *Tefsîru Mukâtil*, IV, 525. Diğer yandan Mukâtil'in vücûh ve nezâire dair eserini tahkik eden merhum Ali Özek hocamızın Taberî'yi Mukâtil'den rivayet alan müfessirler arasında göstermesi bir sehiv olmalıdır, bkz. *el-Vucûh ve'n-nazâir*, 9 (Arapça dirase).

vır takınmasında, yani “Mukâtil kanalıyla gelen bütün rivayetleri göz ardı” etmesinde, onun bir cerh ve tadil uzmanı olarak tanınmasının etkili olduğu kanaatini dile getirmektedir.⁸⁸ İbn Ebî Hâtim hakkında hususi bir çalışması da bulunan⁸⁹ Koç’un yukarıdaki tespiti genel olarak doğru olmakla birlikte Taberî gibi İbn Ebî Hâtim tefsirinin de Mukâtil rivayetleri konusunda istisnaları olup olmadığı ihtimali akla gelmektedir. Böyle bir ihtimali düşündüren iki veriden söz edebiliriz. İlki Mukâtil atıflarının biçimi konusunda tefsir kitabiyâtında olduğu söylenen bir gelenek, ikincisi de Mukâtil adıyla zikredilen bazı rivayetlerin birçoğunun aynen ya da yakın lafızlarla Mukâtil b. Süleyman’ın elimizdeki mevcut tefsirinde de yer alıyor olmasıdır.

Hicrî ikinci asırda tefsir rivayetleri söz konusu olunca iki farklı Mukâtil’in adı geçmektedir: Mukâtil b. Hayyân (ö. 135/752)⁹⁰ ve Mukâtil b. Süleyman. Her ikisi de Horasanlı (Belhli) olma, tefsir konusunda İbn Abbas ve onun öğrencilerinden rivayette bulunma gibi müştereklere sahip olduklarından birbirleriyle karıştırılma tehlikesi gündeme gelmektedir. Bu iki isim bazen birbirine karıştırılmanın ötesinde adeta özdeşleştirilmekte, hatta *Keşfü’z-zunûn*’da görüldüğü üzere tefsirlerine bunlardan birinin isnadı zikredilmek suretiyle birlikte atıf yapılmaktadır.⁹¹ Ayrıca gördüğü-

88 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 19.

89 Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim* (ö. 327/939) *Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.

90 Bkz. Belhî, *Fezâ’il-i Belh*, 74.

91 “*Tefsîru Mukâtil b. Hayyân ve Mukâtil b. Süleymân – an selâsîne raculen minhüm isnâ aşera racülen mine’t-tâbi’îne ve lehu turukun minhâ tarîku’s-Sa’lebî ve tarîku Ebî Isme el-Mervezî*”, bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 459. Burada sanki tek bir esermiş gibi sözü edilen bu künye için verilen bilgiler, yani tefsirin on ikisi tâbiünden olmak üzere otuz kimseden rivayet edildiği, Sa’lebî ve Ebû Isme el-Mervezî şeklinde iki farklı tarîki olduğu yönündeki tespitler, bildiğimiz kadarıyla sadece Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinin özellikleridir. Mukâtil b. Hayyân’ın tefsirinin günümüze ulaştığı bilinmediğinden, bu özelliklerin onun tefsirine ne derece tetabuk ettiğini teyit edemediğimizi ifade etmek isteriz. Bununla birlikte Kâtib Çelebi’nin ifadelerinden her iki Mukâtil’e ait tefsirin gerek râvileri gerekse muhtevası itibarıyla müşterek özellikler sahip olduğu sonucuna ulaşılabılır. Ayrıca aşağıda işaret edileceği üzere klasik dönemde bazı müfessirlerin kimi tefsir rivayetlerine “el-Mukâtilân” atıf yapmaları da bir özdeşlik olgusunu teyit eder görünmektedir. Bu da bu iki tefsirin birbirleriyle münasebeti meselesini hususen ele almayı gerektirecek bir araştırmayı tetikleyebilir. Mukâtil b. Hayyân’ın tefsiri günümüze ulaşmamış olsa bile Taberî ve İbn Ebî Hâtim

müz kadarıyla Sa‘lebî’den itibaren bazı tefsir kaynaklarında kimi görüşler “Mukâtilân” şeklinde her iki Mukâtil’e nispet edilmektedir. Mesela Sa‘lebî, Âl-i İmrân 3/28 âyetinin Hâtub b. Ebî Belte‘a hakkında nâzil olduğu yolundaki görüşü Mukâtilân’a nispet eder.⁹² Sa‘lebî’nin öğrencisi Vâhidî de *el-Basît* ve *el-Vasît*’in birçok yerinde Mukâtilân şeklinde atıf yapmaktadır.⁹³ Bunun dışında sonraki dönemlerde İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Tîbî (ö. 743/1343), Ebû Hayyân Endelûsî (ö. 745/1344), İbn Hacer (ö. 852/1449), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Sıddîk Hasan Hân (ö. 1307/1890) gibi farklı âlimlerde de benzer atıf şekline rastlamak mümkündür.

Bu Mukâtil’lerden ilki olan Mukâtil b. Hayyân muhaddisler tarafından diğerine nazaran daha güvenilir bulunmuş, Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi kendilerine ulaşan tefsir rivayetlerini derleyen müellifler tarafından rivayetlerine yer verilmiştir. Hem Taberî hem de İbn Ebî Hâtim’in iki Mukâtil’i birbirinden ayırt etmeye önem verdikleri, güvenilir bulunan ve kendisinden çok sayıda rivayet aktarılan ilkinde daima babasının adıyla birlikte Mukâtil b. Hayyân şeklinde atıf yaparken, diğerine sadece Mukâtil şeklinde mutlak kullanarak atıf yaptıkları ve onların kullanımları sebebiyle bu konuda bir gelenek oluştuğu iddia edilmektedir.⁹⁴ Tefsir eserlerindeki Mukâtil atfı konusunda böyle bir gelenek oluştuğu tespiti doğru kabul edilirse, o zaman İbn Ebî Hâtim’in –en azından matbu tefsiri dikkate alınarak– 21 âyetin tefsirinde 36 Mukâtil rivayetine yer verdiği sonucuna varılabilir.⁹⁵

---

başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda kendisinin rivayetlerine yoğun şekilde yer verildiğinden, bir karşılaştırma çalışması yapılması, söz konusu iki tefsirin birbiriyle münasebetine dair fikir verecektir diye düşünüyoruz.

92 Bkz. Sa‘lebî, *el-Keşf*, III, 46.

93 Örneğin Mücâdile 58/8 âyetiyle alakalı iki ayrı rivayeti el-Mukâtilân’a nispet eder, bkz. Vâhidî, *el-Basît*, XXI, 343-344; aynı şekilde Mümtehine 60/13 âyetiyle ilgili rivayet de böyle bir nispetle verilir, bkz. Vâhidî, *el-Vasît*, IV, 289.

94 Bkz. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 12.

95 İbn Ebî Hâtim tefsirinde baba adı olmaksızın mutlak şekilde zikredilen Mukâtil’e ulaşan senetlerle rivayetlerin aktarıldığı âyetler tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır: Bakara 2/27, 187, 192 (iki farklı rivayet), 231 (3 farklı rivayet), 257; Âl-i İmrân 3/7, 135; Nisâ 4/72 (iki farklı rivayet), 73 (5 farklı rivayet), 103 (iki farklı rivayet), 118, 161; Mâide 5/43 (iki farklı rivayet), 67; En‘âm 6/68, 165; Enfâl 8/60; Tevbe 9/7 (iki farklı rivayet), 24; Nûr 24/36. Tefsirin matbu nüshasında Hicr 15/24; Hac 22/34 ve 35 âyetlerinde de Mukâtil’den gelen üç rivayete yer verilmeyle birlikte eserin mevcut el yaz-

Yukarıda kaynaklardaki Mukâtil atflarında iki Mukâtil'in birbirine karıştırıldığını düşündüren iki veriden birinin atf biçimi olduğunu, ikincisinin ise Mukâtil şeklinde mutlak yapılan atflardaki bilgilerin içerik olarak Mukâtil b. Süleyman'ın elimizdeki tefsirinde bulunuyor olması olduğunu ifade etmiştik. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in mutlak şekilde Mukâtil'den yaptığı rivayetlerin büyük çoğunluğunu Mukâtil'in tefsirinde aynen ya da ufak farklılıklarla tespit edebiliyoruz. Bu husus da İbn Ebî Hâtim'in Mukâtil b. Hayyân şeklinde çok sayıdaki atfının yanında daha az sayıda yer alan sadece Mukâtil şeklindeki atfıyla Mukâtil b. Süleyman'ı kastettiği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak tefsirinde isnadsız zikrettiği rivayetlerin kaynaklarını mukaddimede tadat eden İbn Ebî Hâtim'in bunlar arasında Mukâtil'den kendisine gelen isnat zincirini verirken zikrettiği isimler⁹⁶ Mukâtil b. Hayyân'ın râvileri olarak bilinip Mukâtil b. Süleyman'dan rivayetleri olduğu bilinmediğinden onun Mukâtil olarak zikrettiği isimle de Mukâtil b. Hayyân'ı kastettiği ve dolayısıyla tefsirinde Mukâtil b. Süleyman'dan rivayet aktarmadığı tespitinin daha doğru olduğu sonucuna varılabilir. Bu durumda Mukâtil atflarının biçimi konusunda olduğu söz edilen geleneğin tartışmaya açık olduğu ileri sürülebilir. Diğer yandan Mukâtil adına nispet edilen görüşlerin çoğunun Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde aynı şekilde ya da ufak farklılıklarla yer almasının da düşündürücü olduğu ve daha etraflı araştırmaları gerektirdiği söylenebilir. Ancak İbn Abbas ve talebelerinden birçok isme benzer içeriklere sahip rivayetler nispet edildiği gerçeği düşünülünce bu durumu anlamak bir ölçüde mümkün olacaktır.

Tefsire dair rivayetleri derleyen isimlerden Mukâtil'den kısa bir süre sonra vefat eden Süfyân Sevrî (ö. 161/778) ve ondan yarım asır sonra vefat eden Abdurrezzâk San'ânî (ö. 211/826-27) gibi muhaddis kökenli bazı müfessirler, günümüze kısmen intikal eden tefsirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Mukâtil'in rivayetlerine eserlerinde hiç yer vermemişlerdir. Bu menfi tavrın yukarıda işaret edildiği üzere hicrî dördüncü asrın başlarında büyük ölçüde Taberî ve kısmen İbn Ebî Hâtim için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak

malarında bu sûrelerin tefsiri yer almadığı (bkz. Koç, *Erken Dönem Tefsir Rivayetleri*, 27-28) ve bu kısımlar muhakkik tarafından İbn Kesir ve Süyûtî gibi muahhar rivayet tefsiri müelliflerinin eserlerinden ikmal edildiğinden, söz konusu üç rivayet bu sayıma dahil edilmemiştir.

⁹⁶ "Kara'tü alâ Muhammed b. Fadl b. Mûsâ, an Muhammed b. Ali b. el-Hasen b. Şakîk, an Muhammed b. Müzâhim, an Bükeyr b. Ma'rûf, an Mukâtil", bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*, I, 15.

diğer yandan bu son iki ismin muasırı olup tefsirde dirayet yönü, rivayet yönüne nazaran daha baskın olan bazı isimler Mukâtil'in görüşlerine yer vermiştir. Bunların başında Mâtürîdî gelmektedir. Sa'lebî'nin tefsirindeki Mukâtil rivayetlerini etraflı şekilde inceleyen ve bu çerçevede Mukâtil rivayetlerine ilk kez yoğun olarak yer veren müfessirlerden biri olarak Mâtürîdî'ye işaret eden Mehmet Akif Koç, *Te'vilât*'ta Mukâtil'e 30'dan fazla atıf bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁷

Tespit edilebildiği kadarıyla Mâtürîdî *Te'vilât*'ta 43 âyetin tefsirinde, 46 Mukâtil rivayetlerine yer vermektedir.⁹⁸ Mâtürîdî'nin Mukâtil atıflarının otuz kadarını Mukâtil tefsirinin matbu nüshasında aynen, altı tanesini küçük değişikliklerle tespit ettik, on atfa⁹⁹ ise ulaşamadık. Mâtürîdî çoğunlukla Mukâtil'in görüşlerini yorum-suz aktarsa da Neml 27/8 âyetinin "Âlemlerin rabbi olan Allah'ın şanı yücedir" (*ve subhânallâhi rabbi'l-âlemîn*) ifadesi bağlamında Mukâtil'i teşbih ve tecsim fikriyle ilişkilendirerek kelâmî bir tavır almakta,¹⁰⁰ Zümer 39/45 âyeti vesilesiyle Mukâtil'in garânîk rivayetlerine müracaat etmesini tasvib etmemekte,¹⁰¹ Rûm 30/28

97 Koç *Te'vilât*'taki Mukâtil atıflarından 21'ini Mukâtil'in matbu tefsirinde bulabilirken 13'ünü tespit edemediğini söylemektedir, bkz. *Tefsir de Bir Kaynak İncelemesi*, 67-68. Koç, Mâtürîdî'deki Mukâtil atıflarının sayısı ve yerini Mâtürîdî üzerine *Te'vilât*'ın Topkapı Sarayı Müzesi Medine Bölümü no: 180'de bulunan yazmaya dayalı araştırma yapan Kıyasettin Koçoğlu'nun tespit ettiğini söyleyerek Koçoğlu'nun doktora tezine (*Mâtürîdî'nin Mûtezile'ye Bakışı*, Ankara Ü., SBE, 2005) atıf yapar. Biz Koçoğlu'nun incelediğimiz söz konusu tezinde Mukâtil atıfları ile ilgili bir bilgiye rastlayamadığımızdan bu atıfta bir yanlış anlama ya da sehven kullanılmış bir ifade olabileceği kanaatindeyiz.

98 *Te'vilât*'ta Mukâtil'e atıf yapıldığını tespit edebildiğimiz 46 âyet şunlardır: Bakara 2/104, 124; Âl-i İmrân 3/27, 112; Nisâ 4/143, 154, 155; Hûd 11/17; Yûsuf 12/101; Ra'd 13/10, 17, 33; İbrâhîm 14/21; Nahl 16/90 (iki ayrı rivayet); Kehf 18/10; Meryem 19/17, 78; Tâhâ 20/97; Mü'minûn 23/22, 24, 112; Nûr 24/3, 35 (üç ayrı rivayet); Furkân 25/67; Neml 27/8, 9; Kasas 28/9, 15, 82; Rûm 30/28, 34; Lokmân 31/22; Ahzâb 33/62; Fâtır 35/2; Yâsîn 36/66; Sâd 38/8; Zümer 39/45; Zuhruf 43/49; Feth 48/16; Rahmân 55/48; Mücâdile 58/19; A'lâ 87/1; Mâ'ûn 107/1.

99 Ulaşamadığımız on atıf şu âyetlerin tefsiri çerçevesinde gündeme gelmektedir: Bakara 2/104, bkz. *Te'vilât*, I, 127; Hûd 11/17, bkz. *Te'vilât*, VII, 144; Nahl 16/90, bkz. *Te'vilât*, VIII, 177; Kehf 18/10, bkz. *Te'vilât*, IX, 25; Meryem 19/78, bkz. *Te'vilât*, IX, 163; Kasas 28/9, bkz. *Te'vilât*, XI, 13; Yâsîn 36/66, bkz. *Te'vilât*, XII, 103; Rahmân 55/48, bkz. *Te'vilât*, XIV, 280; Mücâdile 58/19, bkz. *Te'vilât*, XV, 53.

100 Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 360.

101 Mâtürîdî, *Te'vilât*, XII, 346.

âyetini Mukâtil'in miras ile ilişkilendirmesine itiraz etmekte,¹⁰² Rûm 30/34 âyetinde de takdim-tehir olduğu görüşünü aktardığı Mukâtil'e katılmadığını bildirmektedir.¹⁰³ Onun dışında bu aktarımlarda Mukâtil hakkında olumsuz değerlendirmeler yapmadığı gibi zaman zaman onu eleştiren görüşlerine yer verdiği Ebû Muâz Nahvî'nin¹⁰⁴ (ö. 211/826) kimi eleştirilerine katılmamakta, aksine Mukâtil'in görüşünü benimsemektedir.¹⁰⁵ Aslında Mâtürîdî'nin yoğun şekilde görüşlerini aktardığı Ebû Muâz'ın¹⁰⁶ günümüze intikal etmeyen tefsirinde eleştiri amacıyla da olsa Mukâtil'in görüşlerine yer verdiği, dolayısıyla hicrî ikinci asrın ikinci yarısı ve üçüncü asrın başında yaşamış bazı müfessirlerin Mukâtil rivayetlerini dikkate almaya başladığı tahmininde bulunulabilir. Bu durumda Mukâtil'in ancak dördüncü asrın başlarında Mâtürîdî'den itibaren tefsirde bir meşruiyet kazanıp kendisine atf yapıldığı iddiası da¹⁰⁷ bir ölçüde zayıflayacaktır.

Mukâtil'in tefsir görüşlerine yer verme eğilimi Mâtürîdî ile sınırlı kalmamış, ondan sonra da giderek artan bir ivme ile devam etmiştir. Mukâtil rivayetlerinin sonraki tefsirlere ne şekilde ve hangi oranda aktarıldığı konusunda bazı hususi çalışmalar da yapıldığından elimizde bazı veriler bulunmaktadır. Mâtürîdî'den sonra Mukâtil rivayetlerine en fazla yer veren isimlerden ikisi Ebû'l-Leys Semerkandî ve Sa'lebî'dir. Yazıcı'nın çalışmaları sayesinde Ebû'l-Leys tefsirinde 450'den fazla,¹⁰⁸ Koç'un çalışması sayesinde de

102 Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 182.

103 Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 191.

104 Dahhâk'in öğrencisi Ubeyd b. Süleyman'ın bir öğrencisi/ravisi olan Ebû Muâz en-Nahvî el-Mervezî el-Fadl b. Hâlid'in güzel bir tefsiri olduğu kaydedilmekle birlikte günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Yâkût el-Hamevî, Ezherî'nin Ebû Muâz'a ait güzel bir tefsiri olduğu görüşünü aktardıktan sonra Ezherî'nin bu tefsirden rivayetler aktardığını ilave eder, bkz. *Mu'cemül-üdebâ*, V, 2177.

105 Mâtürîdî Tâha 20/97, Mü'minûn 23/112-113 ve Kasas 28/15 âyetlerinin tefsirinde önce Ebû Muâz'ın Mukâtil'e yönelik eleştirilerini aktarmakta, sonrasında ise Mukâtil'in görüşünün daha uygun olacağı değerlendirmesinde bulunmaktadır.

106 Mâtürîdî'nin tefsirinde gördüğümüz kadarıyla 60 civarında Ebû Muâz atfı yer almaktadır, bkz. "Fihrisü'l-a'lâm", *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVIII, 216.

107 Koç tarafından dile getirilen bu iddia için bkz. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 18-20, 67, 89, 95-101.

108 Yazıcı konuyla ilgili önce Ebû'l-Leys tefsirindeki Mukâtil atflarını gösteren detaylı bir seminer çalışması yapmış (*Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukâtil İbn Süleyman'ın Tefsiri ile Olan Münasebeti*) sonrasında doktora

Sa'lebî'de 630 Mukâtil rivayeti bulunduğunu biliyoruz.¹⁰⁹ Adı zikredilmeksizin yapılan atıfların da bulunduğu düşünülürse bu sayıların çok daha artacağı bir gerçektir.

Sa'lebî'nin Mukâtil'den yoğun şekilde istifade etmesinde, onun tefsirini kendisine iki farklı tarikiyle (İshâk b. İbrâhîm Sa'lebî ve Ebû Isme tarikleri) rivayet eden¹¹⁰ ve kendisinin de Mukâtil'den aktarım yaptığı bilinen hocası İbn Habîb Nisâbü'rî'nin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Tefsiri günümüze ulaşmadığından İbn Habîb'in kendisinin Mukâtil'e hangi yoğunlukta atıfta bulunduğunu tespit etme imkanına sahip değiliz.¹¹¹ Ancak diğer yandan Sa'lebî'nin yine kendisi gibi Nisâburlu olan öğrencisi Vâhidî'nin (ö. 468/1076) Mukâtil'e en fazla atıfta bulunan isim olduğunu tespit edebiliyoruz. Mukâtil'in, üç ayrı tefsir kaleme almış olan Vâhidî'nin en önemli kaynaklarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu üç tefsirden en hacimli olan *el-Basîl*'in ilk cildini tahkik eden araştırmacı incelemesinde Mukâtil'in *el-Basîl*'in ana kaynaklarından biri olduğunu ve eserde sayılamayacak kadar çok yerde Mukâtil'e atıfta bulunulduğunu tespit etmiştir. Yapılan atıflarda Mukâtil b. Süleyman şeklinde tam adı ile zikredildiği yerler dışında Mukâtil şeklinde mutlak olarak zikredildiği rivayetler de bulunmaktadır. Mutlak zikredildiği yerlerde bununla Mukâtil b. Süleyman'ın mı yoksa Mukâtil b. Hayyân'ın mı kastedildiği detaylı karşılaştırmalara ihtiyaç duysa da muhakkik tarafından eserde ismin mutlak olarak zikredildiği yerlerde Vâhidî'nin çoğunlukla Mukâtil b. Süleyman'ı kastettiği tespit edilmiş, İbrâhîm 14/36, Nahl 16/122, İsrâ 17/70

---

tezinde bu çalışmanın sonuçlarına “Müfessirimizin, Mukatil'in tefsirinden aldığı 450 adedi aşkın nakillerinden bazıları için bkz” diyerek tekrar temas etmiştir, bkz. *Ebu'l-Leys es-Semerkandi: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, 151.

109 Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 70-71.

110 Sa'lebî, *Müfessirü şarkı'l-âlemi'l-İslâmî*, 39-40. Sa'lebî hocasının adını Ebû'l-Kâsım Habîbî şeklinde verir.

111 Mehmet Ali Sarı, onun tefsirinin bir nüshasının Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde (Orhan Gazi, nr. 131) bulunduğunu söylese de (bkz. “İbn Habîb en-Nisâbü'rî”, 510) yazma üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda bunun Vâhidî'nin *el-Vasîl* adlı tefsirinin eksik bir nüshası olduğunu tespit ettik. Sa'lebî üzerine doktora tezi hazırlayan W. A. Saleh de İbn Habîb'in tefsirine ait bir nüshanın İstanbul kütüphanelerinde bulunduğundan söz etmektedir, bkz. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition*, 30. Ancak bunun da başka müellife ait bir yazma olduğu anlaşılmıştır, bkz. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 98-99, dn. 19. Diğer yandan Koç aynı yerde İbn Habîb'in günümüze ulaşan *İlmu nüzûli'l-Kur'ân* adlı eserinde iki yerde Mukâtil'e atıfta bulunduğunu kaydetmektedir.

âyetlerinin tefsirinde olduğu gibi nadir bazı örneklerde Mukâtil b. Hayyân'ın kastedilmesinin muhtemel olduğu belirtilmiştir.¹¹² Vâhidî ayrıca orta hacimli tefsiri olan *el-Vasîl*'te¹¹³ ve esbâbü'n-nüzûle dair eserinde de birçok yerde Mukâtil b. Süleyman'dan aktarımlar yapmaktadır.¹¹⁴

Sa'lebî'nin talebesi Ebû Saîd Ahmed b. İbrahim Şureyhî Hârizmî'nin yine Sa'lebî gibi Horasanlı olan talebesi meşhur müfessir ve muhaddis Ferrâ Begavî de (ö. 516/1122) Mukâtil'e çok sayıda atf yapan isimler arasında yer alır. Tefsirinin mukaddimesinde tefsir rivayetlerini aldığı kaynaklar arasında Mukâtil'i selef imamları (*eimmetü's-selef*) arasında gösteren Begavî'nin, tefsir rivayetlerini hocasının hocası olan Sa'lebî'ye dayandırması dikkat çekmektedir.¹¹⁵

Şu ana kadar aktarılanlardan tefsirlerinde yoğun şekilde Mukâtil'e atf yapan kimselerin durumu dikkate alındığında, dikkatimizi iki husus çekmektedir. Öncelikle bu isimlerin tamamı coğrafi olarak Horasan ve Mâverâünnehir gibi Mukâtil b. Süleyman'ın mensup olduğu İslam dünyasının doğu bölgelerinin âlimleridir. İkinci olarak Sa'lebî gerek öğrencisi Vâhidî gerekse diğer bir öğrencisi Ebû Saîd'in öğrencisi olan Begavî kanalıyla Mukâtil tefsirinin müteakip tefsir literatüründe yayılmasına en fazla katkı sunan âlimlerden biridir. Bu süreçte Sa'lebî üzerinde etkisi bilinen hocası İbn Habîb'i de göz önünde bulundurursak, Saleh'in adlandırmasıyla "Nişâbûr

112 Bkz. Vâhidî, *el-Basît*, I, 161-164 (naşirin mukaddimesi). Yaptığımız hızlı bir taramada biz de *el-Basît*'te Mukâtil b. Süleyman'a sık sık atf yapıldığını, bu atfların Mukâtil'in tefsiri ile çoğu yerde uyumlu olmakla birlikte bazı durumlarda (mesela Nûr 24/23 âyetinin tefsiri) kimi farklılıklar arz ettiğini gördük. Bu durumun ilk cildin muhakkikinin dile getirdiği, Vâhidî'nin hocası Sa'lebî üzerinden bu atfları gerçekleştirmesiyle alakalı olması muhtemeldir.

113 Örnek kabilinden Yûsuf 12/20, Meryem 19/39, Hac 22/78, Ahzâb 33/53 ve Tahrîm 66/6 âyetlerinin tefsirine bakılabilir; Vâhidî, *el-Vasît*. Bu örnekler üzerinde yaptığımız karşılaştırmada Mukâtil tefsiri ile uyum tespit edilmiş, sadece ilk örnek olan Yûsuf 12/20 âyetinin tefsirinde Vâhidî, Mukâtil'e Hz. Yûsûf'un satıldığı az bir pahanın 20 dinar, bir hülle ve bir çift nalın olduğu görüşünü izafe ederken Mukâtil'in sadece 20 dirhemden söz ettiği görülmektedir, bkz. *Tefsîrî Mukâtil*, II, 326. Koç, Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı eserinde 764 Mukâtil atfı bulunduğunu söylemektedir, bkz. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 89.

114 Çelik, Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl*'de 30 yerde Mukâtil'den nakilde bulunduğunu tespit etmiştir, bkz. *Mukâtil*, 22-23.

115 Bkz. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, I, 34. Koç, Begavî'deki Mukâtil atflarının sayısını 425 olarak verir, bkz. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 89.

Tefsir Ekolü'nün¹¹⁶ Mukâtil birikiminin sonrasına aktarılmasında en önemli kanallardan biri olduğu sonucuna varılabilir.

Tefsirlerinde Mukâtil'e atıf yapan isimler hiç şüphesiz bu sayılanlarla sınırlı değildir. Koç, Mâverdî'de (ö. 450/1058) 260, Tûsî'de (ö. 460/1068) 7, Zemahşerî'de (ö. 538/1144) 13, İbn Atıyye'de (ö. 542/1147) 47, Tabersî'de (ö. 548/1154) 215, İbnü'l-Cevzî'de (ö. 597/1201) yaklaşık 1300, Fahreddin er-Râzî'de (ö. 606/1210) ise 220 Mukâtil atfı tespit etmiştir.¹¹⁷

Yukarıda sayılan isimlerden özellikle Ebü'l-Leys Semerkandî, Begavî ve İbn Atıyye gibi rivayet tefsiri kaleme alan isimlerin Mukâtil rivayetlerine yer vermesi daha öncesinde Süfyân Sevrî, Abdurrezzâk, Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi rivayet tefsiri kaleme alanlar arasında bir yeknesaklık olmadığı ya da Koç'un ifade ettiği gibi Mukâtil'e mesafeli duruşun zamanla zayıfladığı şeklinde yorumlanabilir. Sayılan isimler sonrasında Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Süyûtî¹¹⁸ gibi daha sonraki dönemde rivayet ağırlıklı eser kaleme alan ve rivayetler konusundaki titizlikleri ile tanınan bazı müfessirlerin de Mukâtil rivayetlerine yer vermesi, bu hususu teyit etmektedir. Bunlar dışında Ebü'l-Berekât Nesefî (ö. 710/1310), Ebussuûd (ö. 982/1574), Şevkânî (ö. 1250/1834), Âlûsî (ö. 1270/1854) ve Sıddîk Hasan Hân (ö. 1307/1890) başta olmak üzere modern döneme gelinceye kadar rivayet ya da dirayet tarzı tefsir kaleme alan birçok müfessir Mukâtil rivayetlerine eserlerinde yer verme geleneğini sürdürmüşlerdir.¹¹⁹

116 Bkz. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition*, 49. Sa'lebî için ayrıca bkz. Mertoğlu, "Sa'lebî", 28-29.

117 Bkz. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 89.

118 Süyûtî, kendi dönemine kadarki en kapsamlı rivayet tefsiri olarak bilinen ve yukarıda sözü edilip, Mukâtil rivayetlerine hiç yer vermediği dile getirilen İbn Ebî Hâtim'in tefsirinin özeti olarak nitelendirdiği *ed-Dürrü'l-mensûr*'da Beyhakî, Dârekutnî ve İbn Asâkir gibi muhaddislerin çeşitli kitaplarını kaynak göstererek Mukâtil b. Süleyman'dan çeşitli rivayetler aktarmaktadır. Süyûtî'nin şu âyetlerin tefsiri kapsamında Mukâtil rivayetlerine yer verdiğini tespit ettik: Nisâ 4/22-23; En'âm 6/158; A'râf 7/59; Kehf 18/60; Mü'minûn 23/54; Ahzâb 33/28; Muhammed 47/6; Fecr 89/14. Süyûtî'nin aktardığı bu rivayetlerin çoğunu Mukâtil'in tefsirinde bulurken bazılarını tespit edemediğimizi ifade etmek isteriz. Bu durum Mukâtil tefsirinin muhtelif rivayetleri arasında farklılık olduğu ve tefsirin matbu halinin dayandığı Bağdat rivayetinin, tefsir kaynakları üzerinde daha etkili olduğu anlaşılan Mukâtil tefsirinin Horasan rivayetine nazaran bazı rivayetlerden yoksun olduğu, yani kimi eksiklikler taşıdığı sonucuna varılabileceğini teyit etmektedir.

119 Mukâtil'in kendinden sonraki tefsirlere etkisi ve kaynaklık teşkil etmesi

Bu noktada belki bu müfessirlerin Mukâtil rivayetlerini doğrudan kendi tefsirinden mi, yoksa Ebü'l-Leys Semerkandî, Sa'lebî, Vâhidî ve Begavî gibi Mukâtil rivayetlerine yoğun şekilde yer veren bazı müfessirlerin eserlerinden mi aktardıkları sorusu sorulabilir. Yazma nüshalarının fazla yaygın olmayışına ve aktarım üsluplarının benzerlik taşımasına bakarak Sa'lebî örneğinde olduğu gibi bu tefsirin rivayet hakkını icazetle alan ya da yazma nüshasından inceleyen nadir isimler dışında Mukâtil'in görüşlerinin çoğunlukla diğer tefsirlerden hareketle aktarıldığını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

Diğer Kaynaklar

Klasik dönemde Mukâtil'den aktarımda bulunma ya da ona atıfta bulunma tefsir kaynakları ile sınırlı değildir. Genel anlamda tarih ve özellikle kelimeler, mezhepler tarihi ve Arap dili alanında kaleme alınmış bazı eserlerde de Mukâtil'den söz edildiği ve bazı örneklerde ondan uzun iktibaslar/nakiller yapıldığı bilinmektedir. Söz konusu uzun aktarımlar, Mukâtil'in eserleri ile ilgili bazı tartışmaları beraberinde getirmesinden dolayı üzerinde durulmayı hak etmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Mukâtil'e ismen atıf yapıp onun bazı görüşlerini aktaran en erken kaynaklardan biri Mutezilî kelimacı Câhız'dır (ö. 255/869). O hocası Nazzâm'ın (ö. 231/845) görüşlerini ve tefsir tarzlarını eleştirdiği müfessirlerden biri olarak Mukâtil'den söz etmektedir.¹²⁰ Bu durum bizim için en azından Mukâtil'in o dönemde müfessir olarak tanındığını teyit etmesi açısından önemlidir.

Mukâtil'den uzun aktarım yapan isimler arasında Ebü'l-Hüseyn Malatî'nin (ö. 377/987) ayrı bir yeri vardır. Zira o, mezhepler tarihine dair kaleme aldığı *et-Tenbîh* adlı eserinde iki konuda güve-

---

için bkz. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 67 vd.; Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 136.

120 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 343-345. Nazzâm, Mukâtil'in yanı sıra aralarında İkrime, Kelbî, Süddî, Dahhâk ve Ebû Bekr Esamm gibi isimlerin bulunduğu bazı müfessirleri rivayete, sağlam bir esasa dayalı olmaksızın âyetleri garip biçimde tefsir etmekten hoşlanmakla eleştirir ve bazı örnekler verir. Karşılaştığımızda Nazzâm'ın verdiği örneklerden en azından bazı âyetlerin (mesela Tâhâ 20/125; Mutaffifin 83/1; Müddessir 74/4) tefsirine dair söylediklerinin, Mukâtil'in tefsirinde yer alan açıklamalarla uyumlu olduğunu tespit ettik.

nilir bir tefsir otoritesi olarak takdim ettiği Mukâtil'den yaklaşık yirmi sayfalık uzun bir alıntı yapmaktadır.¹²¹ İlk mesele Malatî'nin Müteşâbihü'l-Kur'ân başlığı altında ele aldığı, ancak gördüğümüz kadarıyla Ulûmü'l-Kur'ân literatüründe daha ziyade Müşkilü'l-Kur'ân başlığı altında ele alınan, ilk bakışta aralarında çelişki varmış intibai uyandıran âyetlerin tevili ile alakalıdır. "Zenâdika" dediği kimselerin müteşâbih âyetlerin tevilde helak olduğunu ve Kur'an'da çelişki bulunduğu iddiasını ileri sürdüklerini söyleyerek bu durumun onların âyetleri doğru anlayamamasından kaynaklandığını söyleyen Malatî, sika kimselerden hareketle söz konusu âyetleri anlamak isteyenlerin amaçlarına ulaşacaklarını ifade ederek Mukâtil'in bu türden yaklaşık 80 âyeti nasıl tevil ettiğini, yani bunların arasında çelişki bulunmadığını örneklerle aktarır. Mukâtil'den aktarımda bulunan ikinci grupta Kur'an'da geçtiği her yerde aynı anlamda kullanılan kelimeler ve ifadelerin varsa istisnalarıyla birlikte "Kur'an'da her x, y anlamındadır, ancak z bundan müstesnadır" gibi genel bir formülle (*küllü şey'in fi'l-Kur'ân...illâ*) ortaya konulduğu yaklaşık 270 örnek söz konusudur.

Malatî'nin yaptığı aktarımların Mukâtil'in hangi eserinden olduğu tartışmalıdır. Malatî'nin metnine modern dönemde ilk olarak dikkat çeken Fransız oryantalist Massignon (1883-1962) kaynağın Mukâtil'in tefsiri ya da daha kuvvetle muhtemel olarak *Tefsîrü'l-hamsi mie* adlı eseri olabileceğini söylerken,¹²² Malatî'nin eserini neşreden İsveçli oryantalist Dederling (1897-1986) bu iktibasların Mukâtil'in tefsiri ya da "Müteşâbihü'l-Kur'ân" adlı eserinden yapılmış olabileceğini tahmin eder.¹²³ Abbott¹²⁴ ve Josef van Ess de¹²⁵ alıntılarının kaynağının Mukâtil'in günümüze ulaşmayan "et-Tefsîr fî Müteşâbihü'l-Kur'ân" adlı eseri olabileceği tahmininde bulunur. Cerrahoglu ise bütün örnekleri tek başlık altında almaktansa ayrıma gitmeyi tercih eder. Ona göre müteşâbihü'l-Kur'ân başlığı altında verilen örneklerin kaynağının Mukâtil'in elimizde mevcut olan üç eseri olmadığı anlaşıldığından bunların müellifin "Kitâbü Cevâbâtü'l-Kur'ân", "Kitâbü'l-âyât ve'l-müteşâbihât",

121 Malatî, *et-Tenbih*, 44-63.

122 Massignon, *Recueil*, 194, dn. 1. Massignon'un Mukâtil'in her iki eserinin yazmalarından haberdar olmadığı ya da inceleme fırsatı bulamadığı anlaşılmaktadır.

123 Malatî, *a.g.e.*, 5 (naşirin mukaddimesi).

124 Abbott, *Studies*, II, 96.

125 Ess, *Theologie*, II, 527.

“Kitâbü Müteşâbihi'l-Kur'ân” ya da “Kitâbü Nevâdiri't-tefsîr” adlı eserlerinden alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Cerrahoğlu Malatî'nin “*küllü şey'in fi'l-Kur'ân*” formülüyle Mukâtil'den yaptığı uzun iktibasların hemen hepsinin ise onun tefsirinde yer aldığını belirterek Massignon'un bu iktibasların kaynağını Mukâtil'in tefsiri ya da *Tefsîriü'l-hamsi mie* adlı eseri olabileceği şeklindeki tahminini, onun “bu meseleyi iyice tetkik etmediğini ortaya koyduğu” şeklinde değerlendirdir.¹²⁶

Mukâtil rivayetlerinin sonrasına intikali noktasında son olarak tarihçi Mutahhar b. Tâhir Makdisî'ye (ö. 355/966'dan sonra) işaret edilebilir. O, *el-Bed' ve't-târih* adlı eserinde bazı şehirlerin harap oluşu ve fethedilmesi çerçevesinde İsrâ 17/58 âyeti ile ilgili Ebû Huzeyfe'nin¹²⁷ kitabından naklen Mukâtil'in Dahhâk'ın vefatı sonrası evinde bulunan kitaplardan okuduğunu belirttiği uzun bir rivayet aktarmıştır.¹²⁸

SONUÇ YERİNE

Mukâtil b. Süleyman, tefsir tarihinde köşe taşı isimlerden biridir. Cerh ve tadil kriterleri çerçevesinde hadis âlimlerince, itikadî görüşleri sebebiyle de kelimâ âlimleri tarafından hakkında çeşitli tenkitler olmakla birlikte tefsirdeki otoritesi her zaman kabul edilen ve dikkate alınan bir isim olmayı başarmış bir müfessirdir. Gerek kendi döneminde gerekse sonrasında tartışılan biri olsa da Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona belirlediği bir metotla tutarlı ve sade bir şekilde tefsir etmesi, daha önemlisi tefsire dair günümüze ulaşan en erken üç eserin de kaleminden çıkmış olması yönüyle tefsir tarihinde çok özel bir konuma yerleştirilmeyi fazlasıyla hak etmektedir. Başka bir deyişle Mukâtil, Kur'an'ın tamamını tefsir eden ve

126 Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, 9-10. Malatî'nin verdiği örnekleri tefsirden seçerek aldığı ve kendince bir tasnife tâbi tuttuğu kanaatinde olan Cerrahoğlu bu örnekleri Mukâtil'in tefsirinin Hamidiye 58 yazmasıyla mukayese ettiği ayrıntılı bir listeye de yer verir (10-14).

127 Makdisî'nin kastettiği kimse Mukâtil b. Süleyman'dan rivayetleriyle de tanınan tarihçi Ebû Huzeyfe Buhârî (ö. 206/821) olmalıdır. Onun yaratılışın başlangıcından Hz. Peygamber devrinin sonuna kadarki olayları ele alan tarihe dair *Kitâbü'l-Mübtede'* adlı eseri kısmen günümüze ulaşmıştır. Makdisî'nin kaynağının bu eser olması muhtemeldir. Ebû Huzeyfe için bk. Terzi, Mustafa Zeki, “Ebû Huzeyfe el-Buhârî”, 159-160.

128 Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, IV, 102-104.

günümüze eseri tam olarak ulaşan en eski müfessir olma özelliği taşımaktadır.

Sahip olduğu mümeyyiz vasıfları sebebiyle vefatı sonrası Mukâtil, bazı istisnai kaynaklarda geçici bir süre için fazla dikkate alınmak istenmese de kısa sürede neredeyse tüm tefsirlerin görüşlerine yer verdiği bir otorite olmuştur. Makalede başvuru yapılan tefsirlerde kendisine yapılan farklı yoğunluklardaki atıflar bu durumun en canlı şahididir. Mukâtil'in etkisi yalnızca tefsir kitaplarında değil kelam, mezhepler tarihi ve Arap dili gibi alanlarda yazılan eserlerde de görülebilmektedir. Mukâtil'i ve eserlerinin tedavülünü XIX. yüzyıla kadarki başlıca metinler üzerinden takip eden bu çalışmanın mezkûr yüzyıldan günümüze kadarki literatür ışığında ikmal edilmesi, bütüncül bir Mukâtil anlatısı için son derece faydalı olacaktır.

Mukâtil ve eserleri üzerine yapılacak çalışmalar sayesinde, İslam düşünce tarihinin en zengin alanlarından birini oluşturan tefsir tarihinin yazımı ve bu alandaki sorunların yeniden gözden geçirilmesi, tarih boyunca tefsire dair ortaya konan eserlerin ne tür süreçler sonucunda ortaya çıktığı, bu eserlerin intikali esnasında ne tür değişimler yaşandığı ve rivayet/nüsha farklılıklarının ne ölçüde etkili olduğu, eserlerin kabulü ve yaygınlaşmasında ne gibi dönemsel farklılıklar bulunduğu, bunların bir dönem unutulup terk edildikten sonra tekrar yeniden nasıl keşfedilebildiği gibi konuları yeniden düşünmek ve tefsir tarihinin yazımını yeniden ele almak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia, *Studies in Arabic Literary Papyri, II Qur'anic Commentary and Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Avcân, Velid H., "Tefsiru hamsi mie âye mine'l-Kur'âni'l-kerîm fi'l-emr ve'n-nehy ve'l-helâl ve'l-harâm", *Dirâsât, Ulûmü's-şerî'a ve'l-kânûn, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye*, XXXV/2 (2008), 430-455.
- Aydın, Arafat, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnîni Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası = Some New Findings on Manuscript Copies of Sahîh al-Buhkârî: The Bulak Printing, the Yûnîni Manuscripts and the Ditto of Abdullah b. Sâlim al-Basrî", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 35 (2016), 1-39.

- Aydın, Arafat, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XIV/1 (2016), 7-50
- Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nimr vdğr., Riyad: Dâru taybe, 1409, I, 34.
- Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer, *Fezâ'il-i Belh*, trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Belhî, be-tashîh u tahşîye: Abdülhay Habîbî, Tahrân: Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350 hş.
- Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. bsk., Kahirre: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Vücûhu'l-Kur'âna Dâir Bilinmeyen Yeni Bir Eser", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (1967), 113.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI (1976), 1-35.
- Çelik, İbrahim, *İlk Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirdeki Metodları*, [yayımlanmamış doçentlik çalışması], y.y., t.y. (Bursa 1988).
- Çelik, İbrahim, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, y.y., t.y. (Bursa: Rehber Ajans, 2000).
- Dinç, Ömer, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, Hitit Ü. S.B.E., yayımlanmamış doktora tezi, Çorum 2019.
- Durmuş, Üzeyir, "İmâm Mâlik'ten Nakledildikleri Halde Matbû' Muvatta' Nüshalarında Yer Almayan Sahîhayn Rivâyetleri Üzerine Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2 (2018), 796-824.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî, Medîne: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1417/1997.
- Efendioğlu, Mehmet, "Musahhaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 230.
- Ess, Josef van, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, Berlin: Walter De Gruyter, 1992, II, 516-532.
- Gilliot, Claude, "Muqâtil, grand exégète, traditionniste et théologien maudit", *Journal Asiatique*, CCLXXIX (1991/1-2), 39-92.
- Hârûn b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-kerîm*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Bağdat: Vezâretü's-sekâfeti ve'l-i'lâm, 1409/1988.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, nşr. Beşşâr Avad Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2002, XV, 207-218.
- İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvad, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, VIII, 187-192.

- İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, nşr. Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1418/1997, LX, 113-134.
- İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, nşr. Esad Muhammed et-Tayyib, Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997, I, 15.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, t.y., Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1326.
- İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyid, Haleb: Dârü'l-va'y.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîye, 1410/1990, VII, 263.
- Kaya, Eyyüp Said, "Nûh b. Ebû Meryem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIII, 229-230.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1360/1941, I, 459.
- Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri*, Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, nşr. M. Cl. Huart, Paris: Ernest Leroux, Editeur, 1907.
- Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ'i ve'l-bida'*, tashih: S. Dederling, [İstanbul 1936'dan ofset] Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-ebhâsi's-şarkîyye, 2009.
- Massignon, Louis, *Recueil de Textes inédits concernant l'Histoire de la Mystique en pays d'Islam*, Paris: Paul Geuthner, 1929.
- Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu vdğr., mürâca'a: Bekir Topaloğlu, I-XVIII, İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005-2011.
- Mertoğlu, M. Suat, "Sa'lebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 28-29.
- Mertoğlu, M. Suat, "Tefsir (Literatür)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 290-291.
- Mertoğlu, M. Suat, "Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, gözden geçirilmiş 2. basım, İstanbul 2016, EK-1, 535-536.
- Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, nşr. Beşşâr Avad Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980, XXVIII, 434-451.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, Bursa Hüseyin Çelebi 27.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-kerîm*, Hasan Hüsnü Paşa 17.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir (el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-azîm)*, Beyazıt 561.

- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, Saray Emanet 2050.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, I-IV, nşr. Abdullah Mahmûd Şihâte, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1979 [1980]-1988.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nazâir*, nşr. Ali Özek, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dübey: Merkezü Cum'a el-Mâcid, 2006.
- Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü Tefsîri'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân*, nşr. Isai-ah Goldfeld, Şefâ Amr: Dârü'l-meşrik, 1980.
- Nedîm, K. *el-Fihrist*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1430/2009, I/2, 641.
- Sa'lebî, *Müfessirü şarkı'l-âlemi'l-İslâmî fi erba'ati'l-kurûni'l-hicriyyeti'l ulâ: neşru mahtûtati mukaddimeti's-Sa'lebî (t. 427) li-kitâbi'l-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Isai-ah Goldfeld, Akkâ: Tıbâ'atü mektebe ve matba'ati's-Serûcî, 1984.
- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002, III, 46.
- Saleh, Walid A., *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition: The Qur'ân Commentary of al-Tha'labî*, Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Sarı, Mehmet Ali, "İbn Habîb en-Nîsâbûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, 510.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Frankfurt am Main: Brill, 1967.
- Sırakaya, Süleyman, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsiri ile el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Mukayesesi*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Çorum 2013.
- Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, IV, 238.
- Şâzelî, Muhammed, "en-Nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne Mukâtil b. Süleymân el-Belhî ve beyne Muhammed b. Alî el-Hakîm et-Termizî", *el-Lisânü'l-Arabî*, sy. 15 (Rabat 1977), 116-121.
- Şihâte, Abdullah Mahmûd, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. V, Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1989.
- Taberî, *Tefsîrû't-Taberî Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001, XV, 212, XXI-II, 543.
- Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2. bsk., Beyrut: Dârü't-türâs, 1387, II, 6, VII, 331-341.

- Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu Kayseri 23-24 Ekim 2014*, ed. Mustafa Karagöz, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Ebû Huzeyfe el-Buhârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X, 159-160.
- Türcan, Selim – Süleyman Gezer, "Fıkîhî Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, 2. bsk., ed. M. A. Koç – İ. Albayrak, Ankara: OTTO, 2015, I, 190.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 134-136.
- Türker, Ömer, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Vâhidî, *el-Basît*, nşr. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân, Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430, I, 161-164; aynı eser: nşr. Fâdil b. Sâlih b. Abdillâh eş-Şehrî, Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430, XXI, 343-344.
- Vâhidî, *el-Vasît*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994.
- Wansbrough, John, *Qur'anic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Foreword, Translations, and Expanded Notes by Andrew Rippin, New York: Prometheus Books, 2004.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, nşr. İhsân Abbas, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1993, VI, 2454.
- Yazıcı, İshak, *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Mukatil İbn Süleyman'ın Tefsiri ile Olan Münasebeti*, yayımlanmamış seminer çalışması, Atatürk Ü. İslami İlimler Fakültesi, y.y., t.y., [Erzurum 1979?].
- Yazıcı, İshak, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî: Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1982.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed, *Mizânü'l-i'tidâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963, IV, 173-175.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs*, 4. bsk., Kahire: Mektebetü Vehbe, 1411/1990.
- Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlı v.dğr., Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1415/1994, I, 193.

MUQĀTİL İBN SULAYMĀN AND THE CIRCULATION OF HIS TAFSİR WORKS IN THE CLASSICAL PERIOD

Abstract:

In this article, I study the biography and tafsīr works of Muqātil ibn Sulaymān (d. 150/767), one of the most prominent scholars in the history of Qur'an commentary. I also trace the influence and circulation of his tafsīr books, which form the very early examples of their kinds, in the classical period. Muqātil is commonly recognised as the earliest author of Qur'an commentary, and the nature, content, and intertextual relationships of his books have been of interest in the contemporary tafsīr literature. By offering a historical narrative, I aim to fill the gaps and correct some existing mistakes in the relevant literature.

Keywords: Muqātil ibn Sulaymān, Qur'an Commentary the history of tafsīr, al-Tafsīr al-kabīr, Tafsīr al-khamsa mi'a āyah, al-Wujūh wa'l-Nazā'ir.